

**AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINA YÖN VEREN
TEMEL BELGELER**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

Rashad NURİYEV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINA YÖN VEREN TEMEL BELGEELR

Rashad NURİYEV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Kasım 2023**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	13
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	14
1.1. Kimlik ve Ulus İnşası.....	14
1.2. Devlet ve Unsurları.....	19
1.2.1. Ülke.....	21
1.2.2. Toplum	22
1.2.3. Egemenlik	24
1.3. Cumhuriyet	25
1.4. Devletlerin Tanınması	27
1.5. Federasyon ve Konfederasyon.....	28
1.6. Dış Politika ve Diplomasi	30
1.7. Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk.....	31

1.8. Barış İnşa Süreci.....	32
1.9. İş Birliği ve Entegrasyon	34
1.10. Stratejik Ortaklık	35
1.11. Müttefiklik.....	36
2. AZERBAIJAN TÜRKLERİNDE DEVLET GELENEĞİ: SÖMÜRGE DEN BAĞIMSIZLIĞA.....	39
2.1. Azerbaycan Siyasi Tarihinin Gelişim Evreleri	39
2.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)	46
2.2.1. Cumhuriyetin Kurucu Belgesi - İstiklal Beyannamesi (Misak-ı Milli) 50	
2.2.2. Dış Politika ve Diplomasi.....	53
2.3. Sovyet Yönetiminde Azerbaycan ve Dış Politika Sorunu	59
3. BAĞIMSIZ AZERBAIJAN CUMHURİYETİ VE DIŞ POLİTİKASI.....	63
3.1. Bağımsızlığa Giden Yol.....	63
3.1.1. Sovyetlerde Yenilenme ve Dağılma Süreci (1985-1991)	63
3.1.2. Egemenlik Kanunu (1989).....	66
3.2. Bağımsızlık Hakkında Anayasa Aktı.....	68
3.3. 1995 Anayasası'nda Uluslararası İlişkilerin Normatif Çerçevesi	71
3.4. Ermeni İşgalinin Dış Politika Üzerinde Etkileri	75
3.5. II. Karabağ Savaşı ve Üçlü Bildiri	79
3.6. Türkiye ve Azerbaycan Arasında Stratejik Ortaklık	84
3.7. Şuşa Beyannamesi.....	86
3.8. Çok Boyutlu İş Birliği: Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan	87
3.9. Nahçıvan Beyannamesi	90
SONUÇ	93
KAYNAKÇA.....	97
ÖZGEÇMİŞ	111

TEZ ONAY SAYFASI

Rashad NURİYEYEV tarafından hazırlanan “AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINA YÖN VEREN TEMEL BELGELER” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 28/11/2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Zeynep ÖZCAN

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Rashad NURİYEV

İmza :

ÖNSÖZ

Azerbaycan Türklerinin hayatında 20. yüzyıl çalkantılı, acılarla dolu, aynı zamanda şanlı sayfaların yazıldığı bir süreç olarak tarihe girmiştir. Kuzey Azerbaycan Türkleri bu yüzyılda iki kez cumhuriyet kurmuş olsa da 1918-1920 yıllarında var olan cumhuriyetin ömrü çok kısa olmuştur. Yetmiş sene boyunca Sovyet totaliter sisteminin baskısı altında varlığını sürdürmeye çalışan Azerbaycan, 1991’de ikinci kez bağımsızlığına kavuşmuştur. Egemen bir cumhuriyet olan Azerbaycan devletinin dış politikasına yön veren temel belgelerin bir tez kapsamında ele alınarak incelenmesi bir alan yazınına katkı sağlamak açısından son derece önemlidir. Bu çalışmaya başladığım ilk günden sonuna kadar öneri, uyarı ve yapıcı eleştirileriyle şahsımı motive eden kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Ali ASKER’e sonsuz teşekkür ederim. Tez jürimde yer alarak önemli eleştiri ve tavsiyeleriyle çalışmama sağladıkları katkılardan dolayı kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM’e ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN hocalarıma ne kadar teşekkür etsem azdır. Gerek lisans gerekse yüksek lisans eğitimim boyunca sabır ve manevi desteği ile her zaman yanımda olan kıymetli aileme sonsuz sevgi, saygı ve şükranlarımı sunarım. Son olarak tez yazım sürecimde yanımda olan tüm arkadaşlarıma, özellikle tezin teknik sorunlarının üstesinden gelmemde yardımlarını esirgemeyen Büşra ERBİL’e teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZ

Azerbaycan Türkleri 20. yüzyılın başlarında Müslüman Doğu aleminde ilk kez demokratik cumhuriyet deneyimi yaşamıştır. 28 Mayıs 1918 yılında kurulmuş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ömrü sadece 23 ay sürmüştür. 28 Nisan 1920 yılında Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesiyle bağımsız cumhuriyetin varlığına son verilmiştir. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinin hızlandığı bir ortamda Azerbaycan yetmiş senelik bir kesintinin ardından yeniden bağımsızlığını ilan etmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız ve egemen devlet inşası sürecinde dış politikasına yön veren önemli belgeler kabul edilmiştir. Bu belgelerin ilki 1918 yılında kabul edilen İstiklal Beyannamesidir. 1991 yılında kabul edilen ve ikinci bağımsızlığı ilan eden önemli bir belge ise Anayasal Akt olmuştur.

1995'te bağımsız Azerbaycan'ın ilk Anayasası kabul edilmiştir. Bu temel belgelerin yanı sıra Azerbaycan'ın dış politikasına yön veren pek çok önemli antlaşmaya imza atılmıştır. Bunlar Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasına, uluslararası alanda egemenliğinin güçlenmesine, ayrıca Türkiye ile stratejik iş birliği ve müttefiklik ilişkilerinin kurulmasına yöneliktir. Tez çalışmasında bu belgelerden önemlileri kronolojik sırayla ele alınarak yorumlanmıştır.

Tez çalışması üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konuya ilişkin teorik bilgilere yer verilerek, kavramsal ve kuramsal çerçeve çizilmiştir. İkinci bölümde 1918-1920 yıllarında dış politika ve diplomasi konuları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise 1991 yılı sonrası, özellikle Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması açısından, ayrıca Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine yasal dayanak oluşturan önemli belgeler yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti; Azerbaycan dış politikası, Diplomasi; Anayasa; Mevzuat

ABSTRACT

The Azerbaijani Turks experienced the first democratic republic experiment in the Muslim Eastern world at the beginning of the 20th century. The Azerbaijan Democratic Republic, established on May 28, 1918, lasted for only 23 months. The independent republic came to an end on April 28, 1920, when Azerbaijan was occupied by Russia. In an environment marked by the accelerated process of the dissolution of the Soviet Union in 1991, Azerbaijan declared its independence once again after a seventy-year hiatus.

During the process of building an independent and sovereign state for the Republic of Azerbaijan, significant documents have shaped its foreign policy. The first of these documents is the Declaration of Independence adopted in 1918. Another crucial document declaring its second independence was the Constitutional Act adopted in 1991.

In 1995, the first Constitution of independent Azerbaijan was adopted. In addition to these foundational documents, Azerbaijan has signed numerous important treaties that guide its foreign policy. These agreements aim to preserve Azerbaijan's territorial integrity, strengthen its sovereignty on the international stage, and establish strategic cooperation and alliance with Turkey. This thesis interprets some of these crucial documents in chronological order.

The thesis is structured into three main sections. The first section provides theoretical information on the subject, outlining the conceptual and theoretical framework. The second section delves into the foreign policy and diplomacy issues during the years 1918-1920. The third section interprets important documents, particularly those that provide legal foundations for securing Azerbaijan's territorial integrity and developing relations with Turkey, in the post-1991 period.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic; Azerbaijan foreign policy; diplomacy; constitution; legislation

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Azerbaycan Dış Politikasına Yön Veren Temel Belgeler
Tezin Yazarı	Rashad NURİYEV
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	28/11/2023
Tezin Alanı	Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	111
Anahtar Kelimeler	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Azerbaycan dış politikası, diplomasi, anayasa, mevzuat

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Basic Documents Guiding Azerbaijan's Foreign Policy
Author of the Thesis	Rashad NURIYEV
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	28/11/2023
Field of the Thesis	International Relationship Department
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	111
Keywords	Azerbaijan Democratic Republic, Azerbaijan foreign policy, diplomacy, constitution, legislation

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	:Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AT	: Avrupa Topluluğu
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
Çev.	: Çeviren
DKÖV	: Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti
Ed.	: Editör
FSB	: Rusya Federal Güvenlik Servisi
GKÇP	: Olağanüstü Hal Devlet Komitesi
KGAÖ	: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
pp.	: pages
RF	: Rusya Federasyonu
s.	: sayfa
SİHA	:Silahlı İnsansız Hava Aracı
ss.	: sayfalar (veya sayfadan sayfaya)
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TANAP	: Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı
TAP	: Trans Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı

TDK	: Türk Dil Kurumu
TDT	: Türk Devletleri Teşkilatı
vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Azerbaycan dış politikasına yön veren temel belgelerin incelenmesi bu çalıŐmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Bu bağlamda, tez çalışmasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin birinci bağımsızlık döneminden itibaren dış politikasına yön veren ve bu yönelmenin zeminin oluşturan önemli hukuk belgeleri ele alınmıştır. Ayrıca, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki yüksek düzeyli stratejik ortaklık ve mtteliklik ilişkilerinin yasal dayanağını oluşturan ikili antlaşmalar tez çalışması kapsamında incelenmiŐtir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasına yön veren temel belgelerin bir araya getirilerek önemini vurgulamak, ulusal ve uluslararası mevzuatın en temel belgelerinin mühim hükümlerini yorumlamak ve böylelikle, alan literatürüne katkı sağlamaktır. 1991 yılından bu yana Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikası, uluslararası ve devletler arası ilişkileri, ayrıca Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ikili ilişkilerin karakterini belirleyen çok sayıda eser yazılmıŐtır. Fakat, Azerbaycan'ın dış politikasının yasal zeminin oluşturan belgelerin bir araya getirilerek genel değerlendirilmesinin yapıldığı herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu anlamda, tez çalışması ilk olması açısından da önem teşkil etmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tez çalışmasının yazım sürecinde konuya ilişkin kaynakların kapsamlı bir taraması yapılmıŐ, ardından, bu kaynaklar konu baŐlıklarına göre tasnif edilmiştir. Azerbaycan'ın dış politikasına yön veren önemli mevzuat hükümleri tez çalışmasının birincil ve ana malzemesini teşkil etmektedir. Bu yüzden çalıŐmada kısmen mevzuat yorumlaması da bir yöntem olarak tercih edilmiştir. Ayrıca, tezin inceleme ve araştırma süreci olayların kronolojik izlenmesi yöntemiyle sürdürülmüştür.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Azerbaycan Cumhuriyet'inin egemen devlet ilkesinin gerçekleŐtirilmesi sureci zorlu aşamalardan geçmiştir. Bu aşamalar Azerbaycan'a yonelik dış baskı ve işgal eylemlerinden ciddi Şekilde etkilenmiŐtir. Bunlardan birisi Rusya'nın 1920'de Azerbaycan'ı işgal ederek bağımsızlığına son vermesi, ikincisi ise Ermenistan'ın Azerbaycan'a yonelik saldırı ve işgal politikası olmuştur. Azerbaycan'ın ülke egemenliğinin sağlanmasına yonelik temel belgelerin tam olarak uygulanması toplumsal dayanışma ve askeri kudreti sayesinde mümkün olmuştur.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tez alıŐması  bölüm olarak düzenlenmiştir. Birinci bölümde konuya ilişkin kavramsal ve kuramsal ereve çizilmiştir. İkinci bölümde Azerbaycan'ın 20. yüzyılın başlarında elde ettiği bağımsızlık dönemi ele alınmıştır. nc bölümde ise günümüzde Azerbaycan'ın dış politikasının yön veren temel belgeler ele alınmıştır. Ülkenin ulusal, bölgesel ve uluslararası anlamda dış politikayı belirleyen ve ona yön veren çok sayıda belge arasından nasıl bir Őeim yaparak incelemeye tabi tutulması tez sırasında karşılaşılan zorluklardandır. Zira bu belgelerin tamamını ele almak fiziksel olarak zor olduğu gibi bir yüksek lisans çalışması çerçevesinde incelemek mümkün değildir. Bir başka güçlük ise konuya ilişkin benzer bir çalıŐmanın olmamasıdır. Bu, mevzuat hükümlerinin yorumlanması bakımından zorluk oluşturan hususlardan bir diğeridir.

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Azerbaycan dış politikasına yön veren temel belgelerin incelenmesine zemin oluşturacak kavramsal ve kuramsal çerçevenin belirlenmesi konunun daha iyi anlaşılması ve irdelenmesi bakımından önem taşımaktadır. Fakat burada kavram ve kuramların seçimi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi-tarihi gelişim süreçleri ve karşılaştığı sorunlarla doğrudan ilgili olacaktır.

1.1. Kimlik ve Ulus İnşası

Sosyal bilimler alanında önemli bir yere sahip olan “kimlik” (identity) kavramı ile ilgili farklı tanımlamalar bulunmaktadır. Latince “idem” sözcüğünden türetilmiş olan kimlik kavramı, bireyin “ben kimim?” ve “ben nereye aitim?” sorularına verdiği yanıtı ifade etmektedir. Bu sorular ile bağlantılı olan kimlik kavramı, bir mensubiyete, aitliğe ve aynılığa işaret etmektedir. Buradan yola çıkıldığında kimlik kavramının aynı zamanda farklılığa ve ötekine ihtiyaç duyduğu sonucuna da varmak mümkündür. Kimlik, diğerleriyle ilişkili olarak “benliği” tanımlamakta ve belirli sınıflandırmalar yapmaktadır.¹

Türk Dil Kurumu (TDK), kimlik kavramını “*toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü; etiket*” şeklinde açıklamaktadır.² William E. Cannoly, *Kimlik ve Farklılık* isimli eserinde “*Benim kimliğim seçtiğim, istediğim ya da rıza gösterdiğim şeylerden çok ne olduğum ve nasıl tanındığımdır. [...] Aynı şekilde, bizim kimliğimiz de olduğumuz şey ve yola çıktığımız temeldir*” ifadeleri ile kimliği yaşam boyu elde edilen edimlere dayandırmaktadır.³ Pamuk ise *Kimlik ve Tarih* isimli eserinde kimliğin öteki ile ilişkisine şu şekilde ele almaktadır:⁴

Kimlik, bilinç dışında etkinliğini her an sürdüren, sosyal gerçekliğimizi, biz farkında olmadan kuran, ancak ötekiyle karşılaştığımızda varlığını fark ettiğimiz olgudur. Kimliğimiz üzerine

¹ R. Saim Dalbay, Nazmi Avcı, “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, Sayı:1, 2018, (ss.17-39), s. 18.

² Kimlik, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 14.05.2023)

³ William E. Cannoly, *Kimlik ve Farklılık: Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, (Çev. Fermâ Lesizalın), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 92.

⁴ Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih: Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 11.

düşünmeyiz. Kimliğimiz üzerine düşündüğümüzde ya kimliğimizden dolayı ötekileştirilmişizdir ya da ötekiyle karşılaşmışızdır.

Kimliğin inşa sürecinde birey ile toplum arasındaki ilişki önemli bir role sahiptir. Birey ile toplum arasındaki bu ilişkinin bir sonucu olarak birey, toplumu inşa ederken; toplumun da bireyi inşa ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.⁵

Kimlik olgusu, bireyi ötekilerden farklı kılan niteliklerinin neler olduğu, nereye ait olduğu sorunlarına dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Hem bireysel (kişisel) hem de toplumsal yani kolektif olarak inşa edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında kimliğin iki boyutu bulunmaktadır: Bireysel kimlik ve kolektif (toplumsal) kimlik. Bireyin sahip olduğu değerleri de kapsayacak biçimde “ben kimim?” sorusuna verdiği yanıt doğrultusunda “ben”i tanıması ve tanımlaması bireysel kimliğe işaret etmektedir. Kişilerin veya kitlelerin tek bir kimliği bulunmamaktadır. Bireyler kendilerini farklı kimliklerle tanımlayabilmektedir. Kimlik, bir arada yaşayan insanların meydana getirdiği toplumlarda şekillenmiş ve toplumsal bir boyut kazanmaya başlamıştır.⁶

Bireyi çok yakından ilgilendiren kolektif kimlik, diğer insanlarla olan aynılıklar üzerinde inşa edilmektedir. Kolektif kimliğin bireye karşı belli bir kitle tarafından tanınma ve onaylanma, destek görme, üyelik alma gibi hizmetleri bulunmaktadır.⁷ Bireysel kimlik diğerleriyle olan farklılıklar üzerine inşa edilmekteyken, kolektif kimlik diğerleriyle olan benzerlikler üzerine kurulmaktadır.

Kolektif kimlik, bireyin ait olduğu toplumun diline, dinine, değerlerine, kurallarına, düşünce yapısına, sanatına vb. karşı geliştirmiş olduğu mensubiyet duygusunu ifade etmektedir. Birey toplumsal kimliğine çeşitli anlamlar yüklemektedir. Bu yüklediği anlam çerçevesinde bulunduğu toplum ile diğer toplumlar arasındaki aynılıkları, farklılıklar, çatışmaları tanımlayabilmektedir. Bu yönüyle toplumsal kimlik bireye adeta hükmetmektedir.⁸

Toplumsal yaşantı içerisinde bireyin konumlanmasını kapsamakta olan kolektif kimlik, sosyal yaşama uygun davranmak bağlamında okunabilmektedir. Birey, toplumsal bir yapının içindeyken, bireysel kimliğinden sıyrılarak, tümüyle o sosyal

⁵ R. Saim Dalbay, Nazmi Avcı, “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar...”, s. 21.

⁶ Süleyman Yıldız, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, *Millî Folklor*, Cilt: 19, Sayı: 74, 2007, (ss. 9-16), s. 9-10.

⁷ Sefa Şimşek, “Günümüzün Kimlik Sorunu ve Bu Sorunun Yaşandığı Temel Çatışma Eksenleri”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2002, (ss. 29-39), s. 31.

⁸ Cevdet Özdemir, “Kimlik ve Söylem”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 2001, (ss. 107-122), s. 108.

yapının özünde ve içinde yer edinmeye çalışmaktadır. Bu nedenle kolektif kimlik, toplumsallığa vurgu yapmaktadır. Kolektif kimlik, mensup olma hali, ait hissetme durumunu ifade etmektedir.⁹

Bilgin, kolektif kimliği, “*belirli bir alanda (territoire) kök salmış birtakım grupların (etnik toplulukların) diğer gruplardan farklarını ortaya koyma, vurgulama talebidir*”¹⁰ şeklinde açıklamıştır. Kolektif kimlik, kolektif bellekten inşa edilmektedir. Bu, kolektif kimliğin geçmişe bakan bir yanının olduğunu göstermektedir. Toplumlar kendilerini ortak geçmişte tanımaktadır. Geçmişteki semboller, anılar, töreler, sanat eserleri vs. kolektif belleği ve dolayısıyla kolektif kimliği oluşturmaktadır. Bu bellek, nesilden nesle dönüştürülerek aktarılmaktadır. Kolektif kimlik, bir topluma mensubiyet duygusu ve bilincine dayanmaktadır.¹¹ Tarihi kültür ve kolektif hafıza ile yakından ilişkili olan kolektif kimliğin hayat bulması, ortak kültüre olan mensubiyet hissini canlı tutulmasına bağlıdır. Toplumsal hafızanın diri tutulması ile ilişkili olan kolektif kimliğin; etnik kimlik, dini kimlik, milli kimlik gibi alt başlıkları bulunmaktadır.¹²

Bireyin kimliğini inşa etmesi farklı dönemlerde farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Modernizm öncesi kimlik ile modernizm sonrası kimlik arasında anlam farklılığı bulunmaktadır. Esasen kimlik kavramı modern dönemin ürünüdür ve modern olarak tasarlanmıştır.¹³

Kimlik problemi, modernleşme olgusu ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bu durum geleneksel toplumlarda kimlik olgusunun var olmadığı şeklinde algılanmamalıdır. Şüphesiz ki, geleneksel toplumlarda da kimlik olgusu bulunmaktadır. Ancak kimlik sorunu temelde modernleşme ile aynı dönemde meydana gelmiştir. Geleneksel toplumlarda kimliği apaçık ortaya koyan faktörler bulunmaktadır. İnanç sistemi, akrabalık ilişkileri, töreler bu faktörlere verilebilecek unsurlar arasında yer almaktadır. Modernleşme ile birlikte geleneksel toplum çözülmüş, ancak birtakım norm ve töreler modern topluma hatta post modern topluma aktarılmıştır.¹⁴

⁹ Celalettin Yanık, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 20, 2013, (ss. 225-237), s. 229.

¹⁰ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994, s. 53.

¹¹ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, s. 53.

¹² Zeynep Aydoğan, *Uygur Türklerinde Modernleşme, Kimlik ve Ulus İnşası*, (Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2023, s. 19.

¹³ Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih*, s. 17.

¹⁴ Sefa Şimşek, “Günümüzün Kimlik Sorunu ve Bu Sorunun Yaşandığı Temel Çatışma Eksenleri”, s. 31.

Modern toplumlarda birey ve bireysellik olguları ön plana çıkmaktadır. Bundan dolayı modern toplumlarda bireysel kimlik, kolektif kimliğin önünde tutulmaktadır. Geleneksel toplumlarda ise aksi söz konusu olmakla birlikte bu toplumlarda dini cemaati oluşturan kolektif kimlikler ön plandadır. Bu bağlamda kolektif kimliğin alt kategorileri olan milli ve dini kimlik de geleneksel toplumlarda birincil konumdadır. Dini kimlik bu toplumlarda ön planda olmakla birlikte, milli kimlik de dini kimliği destekler niteliktedir. Modern toplumlarda dini kimlik sekülerleşme yolunda arka plana atılırken; milli kimlik etnik ve ulusallık vurgusuna göre değişiklik göstermektedir. Post modern toplumlarda dini kimlik, küçük cemaatlerin varlığı ile karşımıza çıkmaktayken; milli kimlik ise hem bütün ulusu kapsayan hem de ulus içindeki farklılıkları kışkırtan bir yapıdadır.¹⁵

Kolektif kimlik türünün en somut örneği olan milli kimlik, ortak bir tarih ve ortak bir coğrafya üzerinde oluşturulan ortak dilden hareketle inanç ve kolektif hafıza temelinde kendine yer bulmaktadır. Toplumların dayandıkları tarih, ne ölçüde kuvvetliyse o ölçüde bir kolektif kimlik ve milli kimlik yaratılabilmektedir.¹⁶ Tarih, milli kimliği tanımlamadaki en önemli araçlardan biridir. Aynı millettten olan, aynı geçmişe sahip olan, aynı coğrafyada yaşayan bir toplumdaki tüm “aynı”lıkları ortak bir tarih ile açıklamak mümkündür. Bahsi geçen “aynı”lıklar yani ortaklıklar bireyleri zaman içinde aynı ulus devletin birer parçası haline getirmiştir. Milli kimlik ve millet -bir diğer ifadeyle ulusal kimlik ve ulus- oluşturma çabalarının ana noktası olan tarih, post modern dönemde vatandaşlığın bireysel kimlik ile anılmaya başlamasıyla birlikte bireyin kimliğini belirlemek için de önemli bir yere sahip olmuştur. Bu doğrultuda toplumlar, çeşitli tarih anlatıları oluşturarak ortak bir aidiyet inşa etmek için çabalamıştır. “Ben kimim?” sorusuna verilen yanıt artık geçmiş ile bağlantılı hale gelmiştir. Toplumlar, milli kimliği özümsemiş bir millet yaramayı hedeflemişlerdir.¹⁷ Bu noktada ulus ve ulus inşası kavramları ön plana çıkmaktadır.

Modern anlamda ulusların ortaya çıkışı endüstrileşmenin, modernleşmenin ve kapitalizmin gelişmesine dayanmaktadır. Ulus, modern devletle ilgili politik ve sosyal bir birimdir. Millet kavramı genel bir tabirle; sınırları belli olan -resmi- bir alanda

¹⁵ Muhammet Özdil, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:28, 2017, (ss. 383-400), s. 387.

¹⁶ Muhammet Özdil, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme”, s. 393.

¹⁷ Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih*, s. 18-19.

bulunan halkın hakimiyetini ifade etmektedir. Ulus kavramı, ulus devlet kavramı ile yakından ilişkilidir.¹⁸

Renan ulus kavramını şu şekilde tanımlamıştır:¹⁹

Ulus bir hissiyat, ruhani bir ilkedir. Bu hissiyatı, bu ruhani ilkeyi aslında bir olan iki şey oluşturur. Biri geçmişte, diğeri şimdidedir. Biri ortak zengin bir hatıralar mirasına sahip olmaktır; diğeri şimdiki zamanda ortak karara varma, birlikte yaşama arzusu, bölünmemiş halde aldıkları mirası geliştirmeye devam etme iradesidir. Beyler, insan doğaçlama yapmaz. Ulus, birey gibi, uzun bir gayret, fedakârlık ve özveri geçmişinin sonucudur.

Smith, *Milli Kimlik* isimli eserinde “*Bir millet, tarihî bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihî belleği, kitleyi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun ad*”²⁰ ifadelerini kullanarak ulus olmayı belirli koşullara bağlamaktadır.

Gellner, bireylerin aynı ulustan sayılabilmesi için ortak bir kültürü paylaşmaları gerektiğini dile getirmektedir. Sadece bununla da kalmayıp, iki bireyin birbirlerinin aynı ulustan olduğunu onaylamaları gerekmektedir. Bireyler, ancak ortak dile, dine, kültüre, tarihe, hak ve ödevler vs. sahip olduklarını kabul ettiği zaman bir millet inşa edebilmektedir.²¹

Ulus inşası, ulus-devlet gibi kavramların ortaya çıkması geç tarihlere tekabül etmektedir. Ancak bunun aksine kimliklerin ve ulusların biçimlenmesi epey eskilere dayanmaktadır. Ulusçuluk, ulus-devlet, kimlik, ulus inşası gibi kavramlar üzerine siyaset bilimi, sosyoloji, tarih gibi alanlarda farklı fikirler ortaya atılmıştır. Bu kadar çok tez ortaya atılmışken diğer kavramlar gibi ulus inşası hakkında da genel geçer tek bir tanım yapmak mümkün değildir. Her toplum farklı kültüre, tarihe, değere, politikaya, ekonomiye vs. sahiptir. Bu nedenle toplumların uluslaşma süreçleri farklılık göstermektedir. Ancak ulus inşasında milliyetçilik oldukça önemli bir yere sahiptir.²²

Zabunoğlu'ya göre ulus bir toplumsallık biçimidir. Ona göre, bir toplumda bireyleri ancak hem kültürel hem de siyasi özelliklere sahip olan bir kimlik bir arada tutabilir. Modern devletin toplumu inşa sürecinde, bireyleri bir arada tutarak mensubiyet duygusu geliştirmeyi hedefleyen ideoloji milliyetçilik yani ulusçuluktur. Ulusçuluk, bir

¹⁸ Gökçe Zabunoğlu, “Günümüzde Ulus-Devlet”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13 Sayı: 1, 2018, (ss. 535-559), s. 539-540.

¹⁹ Ernest Renan, *Ulus Nedir?*, (Çev. Gökçe Yavaş), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 50.

²⁰ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 32.

²¹ Zeynep Aydoğan, *Uygur Türklerinde Modernleşme, Kimlik ve Ulus İnşası*, s. 22.

²² Ali Asker, Neslihan Kibar Önder, “Karadağ’da Ulus-Devlet İnşası: Etnografi, Kültür ve Semboller Üzerinden Yorumlama”, *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4 Sayı: 2, 2022, (ss. 129-176), s.131.

toplumun belirli süreçlerden geçerek ulus olmayı başarmasıdır. Bireyler milliyetçilik ideolojisi çerçevesinde milli duygular ile birbirine bağlanmaktadır.²³

Ulus-devlet, milliyetçilik ideolojisi, hukuk, eğitim gibi unsurların tamamı birer uluslaştırma araçlarıdır. Milletler, bu araçlardan faydalanarak ulus inşasını gerçekleştirmektedir. Ulus-devlet için bireylerin ulus-devlete sadık kalmaları önemlidir. Bu da ancak ulus kimlik ile mümkün hale getirilebilir. Abdolvahap Akıncı toplumların ulus inşa sürecini ve kullanılan araçların bu sürece etkisini şu şekilde analiz etmektedir:²⁴

Ulus inşası sürecinde her şeyden önce bağımsızlık garantiye alındıktan sonra meşruluk kazanmış bir ulusal yönetimin oluşturulması, kültürel standartlaştırma işleminin tamamlanması, siyasî vatandaşlık anlayışının yerleşmesi ve zenginliklerin yeniden dağıtılması sağlanmaya çalışılır. Eğitim yoluyla ulus bilinci, askerlik yoluyla vatan bilinci ve siyasî katılma ile de vatandaşlık bilinci aşılana çalışılır. Bu süreç içerisinde millî marş, bayrak, haritalar, heykeller vb. ulusal övünmeyi getirecek sembolik üretimlerde bulunulur. Ayrıca ülkede bulunan farklı diller, gelenekler gibi yerel değerler ulusal potada eritilir veya marjinalleştirilerek etkisizleştirilmeye çalışılır.

Görüldüğü üzere, kimlik ve ulus kavramaları siyaset ve siyaset sosyoloji literatüründe farklı şekillerde ele alınarak yorumlanmıştır. Bu durum, ulusal kimlik ve milletleşme süreçlerinin farklı toplumsal ve siyasi ortamlarda farklı şekilde gelişmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim ulus inşasının tüm toplumlar için geçerli olan mutlak kriterlerinin varlığından bahsetmek son derece zor, hatta imkansızdır.

1.2. Devlet ve Unsurları

Devlet, asırlardır varlığını devam ettiren toplumsal bir olgudur. Devletin genel geçer tek bir tanımı bulunmamaktadır. Kavram olarak devlet ile ilgili hem farklı farklı ideolojiler çerçevesinde hem de hukuki çerçevede birçok tanım yapılmıştır. Farklı tanımların yapılması bu konuda görüş ayrılıklarının bulunduğunu göstermektedir.

Marksistler ve Marksist olmayan bazı düşünürler -F. Oppenheimer gibi- devleti bir “sınıf yapısı” olarak görmektedir. Bu düşünce devleti, “*belli bir sınıfın, öteki sınıfları hakimiyeti altında tuttuğu bir çeşit örgütlenme*” olarak tanımlamaktadır. Başka bir görüş ise aksine devleti mevcut sosyal yapıyı yani toplumu kapsayan bir kuruluş olarak görmektedir. Kimi düşünceye göre devlet, sosyal düzenin ve toplum içindeki sulhun

²³ Gökçe Zabunoğlu, “Günümüzde Ulus-Devlet”, s.535.

²⁴ Abdolvahap Akıncı, “Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite/Ulus (Millet) İlişkisi”, *İnsan ve İnsan*, Cilt: 6, Sayı: 21, 2019, (ss. 413-430), s. 423.

korunmasını sağlayan bir araçtır. Marksist ve anarşist düşünceye göre devlet kötüdür. Marksistler, devletin vazgeçilemez ve katlanılması gerekli olan bir kötülük olarak görmekteyken; anarşistler devletin kendiliğinden yok olmasını beklemeden derhal yok edilmesi gereken bir kötülük olduğunu savunmaktadır.²⁵

Heywood devleti idealist, fonksiyonalist (işlevselci), örgütsel ve uluslararası olmak üzere dört farklı perspektifte ele almıştır. İdealist yaklaşımın en belirgin temsilcisi Hegel'dir. Hegel, devleti temelinde karşılıklı sempati olan etik bir topluluk olarak görmektedir. İşlevselci yaklaşım, devletin mevcut kurumlarının görevlerine ve amaçlarına odaklanmaktadır. Sosyal düzenin sürekliliği devletin inkâr edilemez görevidir. Örgütsel perspektifte devlet hükümetin kullandığı bir aygıt olmakla birlikte aynı zamanda bir dizi kamusal olan kurumların bütünüdür. Bu yaklaşıma göre devlet, egemendir ve sivil toplumun özel kurumlarına karşılık devletin kamusal kurumları bulunmaktadır. Devlet, meşrulaştırma ve hükmetme aracı olmakla birlikte ülkesel bir birliği ifade etmektedir. Son olarak, uluslararası yaklaşımda devlet, dünya sahnesinde bir aktördür. Bu yaklaşım çerçevesinde devletin temel özellikleri belirli bir toprak parçasına, insan topluluğuna, güçlü bir siyasi iktidara ve uluslararası boyutta ilişkiler geliştirme yeteneğine sahip olmasıdır.²⁶

İnsanlar birlikte yaşama arzusu, ortak çıkarlar ve karşılıklı ilişkiler doğrultusunda toplumu meydana getirmektedir. Toplumun itaat etmesini sağlayan güçlü ve üstün bir otorite meydana geldiği zaman devlet de meydana gelmiştir demektir. Üstün bir otoritenin oluşması, mevcut sosyal yapıya siyasi bir yapı olma özelliği kazandırmaktadır. Otoritenin emirlerinin yerine getirilmesinde kullanılan araçlar ve organların tümüne ise hükümet denmektedir. Dolayısıyla devlet ve hükümet, birbirini karşılayan eş anlamlı kavramlar değildir. Devlet siyasi yapıyı işaret etmekteyken, hükümet bu siyasi yapının vazifelerini yerine getirmede ona hizmet eden araç-gereçleri ve organları ifade etmektedir.²⁷

Devlet ile ilgili birçok tanım bulunmaktadır. Örneğin Platon devleti "*bireylerin birlikte yaşama ihtiyacından doğan*" olarak nitelendirmekteyken; Aristoteles onun doğal bir oluşum olduğunu; Cicero hukukun bir sonucu; Rousseau, Hobbes ve Locke

²⁵ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, BB101 Yayınları, Ankara, 2016, s. 42.

²⁶ Andrew Heywood, *Siyaset*, Adres Yayınları, Ankara, 2015, s. 88-89.

²⁷ Yahya Kâzım Zabunoğlu, *Kamu Hukukuna Giriş: Devlet (Tanım- Kaynak- Unsurlar)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973, s. 35-36.

devletin toplum sözleşmesinin; olduğunu ileri sürmektedir. Nihayetinde ise en yaygın tanım olarak “ülke adı verilen belirli bir toprak üzerinde yaşayan insan topluluklarının bir egemenlik anlayışı ve hukuku içinde bir siyasi iktidar altında örgütlenmesi” kullanılmaktadır.²⁸

Siyasal bir bütünleşmeyi ifade eden devlet, ilk zamanlar feodalizme ve kiliseye karşı kullanılan bir sembol ve araçtır. Devlet kelimesinin karşılığının (*state, status*) Batı’da kullanılmaya başlaması 16. yüzyıla tekabül etmektedir. Daha önceki dönemlerde siyasi toplulukları birbirinden ayıran kesin sınırların olmaması dolayısıyla çağdaş anlamda “sınır” kelimesinin kullanılması da bu yüzyıla denk gelmektedir. Günümüzde kullanılan anlamıyla ulus-devlet kavramının kullanılmaya başlaması da Orta Çağ’ın sonları Yeni Çağ’ın başlarında, Avrupa’da feodal sistemin çöktüğü ve kilisenin politik etkinliğinin kırıldığı 16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Ulus-devlet, çatışan otoriteler yüzünden bölünmüş olan insanları ülke ve ulus gibi kavramlar etrafında birleştiren bir kuruluş olarak doğmuştur.²⁹ Modern anlamda ulus-devletin oluşumu tarihsel olay olarak Vestfalya Antlaşması sonucunda meydana gelen düzen içinde gerçekleşmiştir.

Weber, devleti tanımlarken fiziki güç kullanma tekelini kullanma yetkinliğini ön plana çıkarmaktadır. Weber’in bu vurgusunu devletin unsurları ile birleştirdiğimizde devletin “belli bir toprak üzerinde yerleşmiş, fiziki güç kullanma tekeline sahip bir otorite tarafından yönetilen insan topluluğunun meydana getirdiği siyasi kuruluş” tanımı ortaya çıkmaktadır. Jellinek, devletin unsurlarını ülke, millet ve egemenlik olarak sıralamış ve bu unsurların birleşiminin devleti oluşturduğunu dile getirmiştir. Nitekim günümüzde devletin var olabilmesi için bu üç ana unsura ihtiyaç vardır.³⁰

1.2.1. Ülke

Belli bir ülkenin bulunması, devletin fiziki unsurunu ifade etmektedir. Devleti oluşturan unsurlar içerisindeki sınırları belirli olan toprak parçası oldukça önemlidir. Nitekim devlet düşüncesi, insanların belli sınırlara sahip bir toprak parçasına yerleşerek,

²⁸ Erdoğan Mert, “İdeal Devlet Modeli Önerisi”, *Alınları Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, Sayı: 4, 2018, (ss. 149-169), s. 151-152.

²⁹ Münci Kapani, s. 48.

³⁰ Ömer Özkaya, “Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2020, (ss. 317-352), s. 327.

bu toprak parçasını koruma ihtiyaç ve arzusundan doğmuştur. Ülke de bir devletin egemenliğine tabi kılınmış belirli sınırları olan toprak parçasını ifade etmektedir.³¹

Fiziki unsur olan ülke, devletin vücut bulmasın noktasında etkin bir role sahiptir. Ortak bir toprak üzerine yerleşme, ortak bir ülke üzerinde beraber yaşama ve beraber yaşanan bu toprak parçasını el birliği ile koruma ihtiyacı, devletin beşerî unsuru olan toplumu meydana getirerek bireyler arasında sıkı bağların oluşmasına da yol açmaktadır. Yani, ülke hem devletin hem de toplumun vücut bulmasında etkili olmakla birlikte siyasi bir birliğin oluşumunu ve toplumun dayanışma ve uyum içinde olmasını da mümkün kılmaktadır.³²

Ülke, devletin oluşabilmesi için mevcudiyeti zorunlu bir unsurdur ve devlet üzerinde etkileri bulunmaktadır. Zabunoğlu bunu şu şekilde açıklamaktadır:³³

Ülkenin ve doğal koşullarının, coğrafi konumunun, ikliminin, toprağının tarımsal gücünün, yer altı ve üstü zenginliklerinin, engebeli olma derecesi, devletin oluşumu ve gelişimi için elverişli veya elverişsiz koşullar yarattığı ileri sürülebilir; bunlarla devletin özellikleri arasında bir bağıntı kurmak da mümkün olabilir. Hatta bir başka yönden, devletin insan unsurunun nitelikleri ile, kurumlarının, organlarının etkenliğinde ve gücünde, yine bu sözü edilen ülke unsurunun özelliklerinin etkilerini bulabilmek mümkündür.

Ülkenin sınırlarının belirli olması önemlidir. Bir devlet, ancak sınırları belli olan bir coğrafyada mevcudiyetini oluşturabilmektedir. Sınırları belli olan toprak parçasının yeraltı, su ve hava sahası da o ülkeye dolayısıyla devlete aittir. Hangi toprağın hangi devlete ait olduğu önemli olmakla birlikte bu konu uluslararası hukuki ilişkiler ile ilgilidir. Bir devlet elinde bulundurduğu toprağı kaybettiğinde eş zamanlı olarak devlet olma vasfını da kaybetmiş demektir. Fetih, işgal, ilhak ve keşif toplumların bir ülke kazanmasını mümkün kılmaktadır.³⁴

1.2.2. Toplum

Bir millet olmadan devletin varlığından söz etmek mümkün değildir. İnsan topluluğu, millet, ulus ya da toplum gibi şekillerde anılan bu unsur, aynı zamanda devletin beşerî unsuru olarak bilinmektedir. Bir devleti oluşturan toplumun nüfusunun

³¹ İlhan Akbulut, “Devlet, Unsurları ve Kişiliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 111, Sayı: 219, 2015, (ss. 159-178), s. 167.

³² Recai G. Okandan, “Devletin Fiziki Unsuru: Ülke”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 14, Sayı: 1-2, 1948, (ss. 162-193), s. 163-164.

³³ Yahya Kâzım Zabunoğlu, s. 101.

³⁴ Ömer Özkaya, s. 329.

en az kaç olması gerektiği konusunda herhangi bir sınır bulunmamaktadır. Nitekim tarihte 100 milyon nüfusa sahip imparatorluklar var olmuşken aynı zamanda 10 bin nüfuslu cumhuriyetler de bulunmuştur. Bunların her biri elbette ki devlet statüsünde yer almaktadır. Toplumun bir devleti oluşturan unsur olarak sayılabilmesi için ortak ülke aracılığıyla ortak bir geçmişe sahip olan ve ulusal bağlılık duygusu ile birbiriyle kaynaşmış olan kitlenin mevcudiyeti gereklidir. Nitekim buradan anlaşılacağı üzere bir devletin politik olarak şekillenmesi ancak ülke ve ulus unsurları ile tamamlanmaktadır.³⁵

Toplum, bir devleti meydana getiren bireylerin toplamını ifade etmektedir. Toplum aynı otorite altında ortak kanunlara tabi tutulan insan külesidir. Devlet, toplumun, sınırları belli olan toprak parçası üzerinde siyasi bir biçime bürünmüş teşkilatı işaret etmektedir. Devlet aynı ülkede politik açıdan örgütlenmiş toplumun kendisini ifade etmektedir.³⁶

Terminoloji, devletin beşerî unsuru ile ilgili karşılaşılan problemlerden biridir. Nitekim beşerî unsuru ifade etmek için tek bir kavram değil, insan unsuru, insan topluluğu, millet, ulus, topluluk, toplum vb. gibi ifadeler de kullanılmaktadır. Beşerî unsur ile ilgili ikinci problem ise niceliktir. Bir devletin vücut bulabilmesi için onu oluşturan insan topluluğunun kaç kişiden oluşacağı bir soru işaretidir. Toplum ile ilgili bir diğer problem ise, devleti meydana getiren insan topluluğunun niteliği konusudur. Bu konu ile ilgili Zabunoğlu şu açıklamayı yapmıştır:³⁷

Gerçekten, gelişi güzel bir araya gelmiş kimselerden oluşmuş bir topluluğun devletin insan unsurunu meydana getirebileceği kolayca düşünülemez; çünkü, devletin insan unsurundan asıl anlaşılması lâzım gelen, çeşitli sebep ve faktörlerin etkisiyle bir araya gelmiş, birbirlerine bağlı ve aynı zamanda bir devleti teşkil edebilecek erginliğe erişmiş bir insan topluluğudur.

Dolayısıyla, toplum- devletin bir unsuru olarak ortaya çıktığında yeni bir nitelik kazanacaktır. Burada teşkilatlandırılmış ve belli bir düzen kurallarına tabi olan bir toplumdan bahsedilecektir.

³⁵ İlhan Akbulut, s. 166.

³⁶ Recai G. Okandan, "Devletin Beşerî Unsuru", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 13, Sayı: 4, 1947, (ss. 1282-1326), s. 1292.

³⁷ Yahya Kâzım Zabunoğlu, s. 81.

1.2.3. Egemenlik

Egemenlik kavramının siyaset felsefesine ve siyaset düşüncesine kazandırılması Bodin sayesinde mümkün olmuştur. Orta Çağ'daki mevcut "kralın kutsal hakkı" düşüncesini inkâr eden Bodin, monarşiyi felsefi-hukuki bir düzleme taşıyarak onun din dışı bir anlam kazanmasına neden olmuştur.³⁸ Bir toplumu, diğer topluluk biçimlerinden ayıran baskın öge egemenliktir. Egemenlik, devletin var olmasını sağlamakla birlikte onun özünü temsil etmektedir. Bodin'e göre egemenlik en yüksek buyurma ve yönetme erkidir. Mutlaktır, hiçbir güç tarafından sınırlandırılmamıştır. Egemenlik, süreklidir. Ona göre belli bir süresi olan ve geri alınabilen bir otorite egemenlik değil, yetkidir. Egemenlik tektir, bölünemez ve devredilemezdir. Egemenlik bağımsızlıktır. Diğer otoriteler karşısında hiçbir yükümlülüğü bulunmamaktadır. İktidarı elinde tutan krallar egemendir ancak bu egemenlik demek değildir. Egemenin bir sonu vardır, geçicidir. Ancak egemenlik süreklidir ve o var olduğu müddetçe devlet de var olacaktır.³⁹

Modern devletin en vazgeçilmez unsuru olan egemenlik, en üstün iktidar ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bodin'in mutlak, sürekli, bölünemez, devredilemez olan klasik egemenlik anlayışı zaman içerisinde dönüşüme uğramıştır. Modern devletlerin oluşmasıyla birlikte hukuk devleti, insan hakları, uluslararası hukuk gibi terimler meydana gelmiş ve bu doğrultuda mutlak egemenlik anlayışı da yerini sınırlı egemenlik anlayışına bırakmıştır.⁴⁰

Siyaset ve hukuk literatüründe egemenliğin iki boyutundan bahsedilmektedir: iç egemenlik, dış egemenlik. Devletin kendisini oluşturan toplum üzerinde hakimiyet kurması egemenlik/iç egemenlik kavramı ile açıklanmaktadır. Bir devletin uluslararası arenada diğer devletler tarafından tanınmasını ise dış egemenlik veya bağımsızlık olarak isimlendirilmektedir. Egemenlik kavramı, hukuki anlamda bir üstünlüğü ifade etmektedir.⁴¹

³⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları vd., *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, (Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 401.

³⁹ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 407-410.

⁴⁰ Hatice Derya Ormanoğlu, "Modern Devletin Bir Unsuru Olarak Egemenlik ve Uluslararası Ceza Mahkemesi", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (İNÜHFD)*, Cilt: 9 Sayı: 1, 2018, (ss. 245-274), s. 246.

⁴¹ Ömer Özkaya, "Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme", s. 330.

Yukarıda anlatılanlardan da görüldüğü gibi egemenlik dışında her hangi bir devletin varoluşu mümkün değildir. Bu yüzden devletler, egemenlik ilkesine sınımsız bağlı kalarak kendi mevcudiyetlerini korumaktadırlar.

1.3. Cumhuriyet

Cumhuriyet kavramı, Türkçeye Arapçadan kazandırılmıştır. Bu kavram, Arapçada “halk” anlamına gelen “cumhur” kelimesinden türetilmiştir. “*Cumhuri*” kelimesi Arapçada “millete, halka mahsus” ifadesine karşılık gelmektedir. Sözü geçen *cumhuri* sözcüğü türetilerek bir isim olan “cumhuriyet” kavramı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla *cumhuri* kelimesinden yola çıkarak cumhuriyet kavramını “halka ait olan şey” olarak çevirmek mümkündür. Yine aynı yol izlenerek bir yönetim biçimini ifade eden cumhuriyeti ise, “halka ait olan devlet” olarak tanımlamak mümkündür.⁴²

Fransızca “*république*” (cumhuriyet) kavramının kökeni, Antik Roma’nın imparatorluk öncesi dönemin politik yapılanmasını tanımlamak için kullanılan “*res publica*” ifadesine dayanmaktadır. *Res publica*, farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. “Kamusal şey”, “kamusal ruha sahip olan eylemler”, “kamusal çıkar”, “kamusal iş” *res publica*’nın karşılığı olarak kullanılan ifadelerden bir kaçıdır. Günümüzde bu ifadenin karşılığı olarak genellikle “cumhuriyet” kavramı kullanılmaktadır. *Res publica* ifadesini birebir Türkçe karşılığı ise “kamusal şey”dir. Cicero, devleti halkın mülkiyeti olarak tanımlamak maksadıyla “*res publica, res populi*” ifadesini kullanmıştır.⁴³

Cicero, *res publica*’nın ancak halkın faydası -kamu yararı- için olabileceği vurgusunu yapmaktadır. Ona göre, bütün iktidarın tek bir elde toplandığı, bir despotun halkı boyunduruğu altına aldığı yerlerde *res publica*’dan söz etmek mümkün değildir. Cumhuriyet kavramı, Fransa’da 15. ve 16. yüzyıllar arasında devlet ile topluluk kavramları ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Ancak 18. yüzyıldan itibaren “monarşiyi dışlayan bir yönetim biçimi” olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.⁴⁴

⁴² Kemal Gözler, “Hukuk Açısından Monarşi ve Cumhuriyet Kavramlarının Tanımı Sorunu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 54, Sayı: 1, 1999, (ss. 51-62), s. 52.

⁴³ Ağaogulları, *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, s. 181.

⁴⁴ Mehmet Ali Ağaogulları, “Fransız Devrimi’nin İlk İki Yılında Cumhuriyet Tartışmaları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 3, 2003, (ss. 1-34), s. 3-4.

Cumhuriyet kavramı, ilk kez Roma siyasi sistemini tanımlamak için kullanılmıştır. Bazı tarihçiler, Antik Yunan şehir devletleri için de bu kavramı kullanmıştır. Cumhuriyetin ilk kez bir yönetim biçimi olarak oluşması Roma'da gerçekleşmiştir. Ancak cumhuriyetin ilk kullanıldığı anlam devlet kavramı ile aynıdır. Machiavelli, *Hükümdar* isimli yapıtında cumhuriyeti, “devlet başkanının seçimle işbaşına geldiği ve hükümdarlığın asla veraset yoluyla geçmediği bir sistem” olarak tanımlarken, Rousseau ve Kant ise bir yönetim biçimi olarak cumhuriyeti, “yürütme fonksiyonunu keyfi değil, kanuna uygun olarak yönetilen” anlamında kullanmaktadırlar.⁴⁵

Dar anlamda cumhuriyet, “devletin en üst düzeydeki yöneticilerinin, özellikle devlet başkanının seçimle belirli bir süre için iş başına getirilmesi”⁴⁶ olarak ifade edilebilir. Geniş anlamda cumhuriyet kavramı onun ne anlama geldiği ile ilgili değil, içeriğinin ne olduğuyla ilgilidir. Bu noktada cumhuriyet kavramı için egemenlik çok önemli bir rolde yer almaktadır. Cumhuriyet, egemenliğin hayata geçirilmesi demektir. Cumhuriyet için gerekli olan seçim kriteri, meşruiyet ile bütünleşmiştir.⁴⁷

Cumhuriyeti sadece bir terim olmaktan çıkaran ve ona bir yönetim biçimi olma özelliği katan olay Fransız İhtilali'dir. Fransa, monarşinin yıkılmasından sonra ilk cumhuriyet dönemini (1792-1795) yaşamıştır. Fransa'da atılan bu adım daha sonraki yıllarda diğer devletlerde hayata geçirilen cumhuriyet rejiminin temellerini oluşturmaktadır.⁴⁸

Her ne kadar cumhuriyetin iktidarın veraset yoluyla değil, halkın seçimiyle iş başına getirilmesini ön görmekteyse de günümüzde otoriter yönetimlerin iş başında kalması için bu seçimi göstermelik olarak yapması, cumhuriyeti olması gereken anlamdan önemli ölçüde saptırmaktadır.

⁴⁵ Şakire Polat, “Cumhuriyet Olgusunun Tarihsel Gelişimi”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 9, 2007, (ss. 97-118), s. 97-98.

⁴⁶ Aydoğan Kutlu, *Cumhuriyet Kavramı ve Türkiye'deki Evrimi*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, s. 13.

⁴⁷ Aydoğan Kutlu, *Cumhuriyet Kavramı ve Türkiye'deki Evrimi*, s. 16.

⁴⁸ Şakire Polat, “Cumhuriyet Olgusunun Tarihsel Gelişimi”, s. 98.

1.4. Devletlerin Tanınması

Bir siyasi oluşumun devlet olabilmesi, onun uluslararası sistem tarafından tanınmasını gerektirmektedir. Siyasi bir oluşumun devlet olarak tanınması, o coğrafyanın politik kaderini ve uluslararası sistem içindeki konumunu belirlemektedir. Tanıma, uluslararası sistemde mevcut olan devlet(ler)in, yeni ortaya çıkmış bir devleti ve onun sistem içerisindeki yerini kabul etmesidir. Hukuki ve siyasi yönüyle ele alındığında “tanınma” olumlu bir eylemi ifade etmektedir. Bunun temelinde uluslararası sistemde önceden var olan bir devletin, yeni ortaya çıkan devleti kendisine denk görmesi ve bu doğrultuda ilişki geliştirmesi yatmaktadır.⁴⁹

Kıran, Kelsen’e atıf yaparak tanımanın siyasi ve hukuki boyutlarının önemine değinmiştir. Siyasi tanıma, iki tarafın birbiri ile diplomatik ilişki içerisine girmesiyle vuku bulmaktadır. Tanımanın siyasi türünde tanıyan devlet, tanınan devleti kendisine denk görmekte ve politik ilişki kurma eğilimi göstermektedir. Kelsen’e göre hukuki tanıma ise tanınan siyasi oluşuma hukuki değer kazandırmaktadır. Bir devletin uluslararası sistemde tanınmış olması için tarafların diplomatik ilişki kurması -bir diğer ifadeyle siyasi tanıma- yeterli değildir. Siyasi tanıma ancak hukuki tanıma ile birleştiği takdirde devlet ortaya çıkmaktadır. Hukuki tanıma, uluslararası sistem içerisinde hukuki anlamda mevcudiyeti temsil etmektedir.⁵⁰

Tanımanın kurucu ve açıklayıcı gibi iki temel teorisi bulunmaktadır. Kurucu tanıma teorisine göre, bir devletin uluslararası sistemde var olabilmesi için mevcut olan diğer devlet(ler) tarafından tanınmış olması gerekmektedir. Kısaca bir devletin varlığı, diğer devletlerin o devlete karşı tutumuyla yakından ilişkilidir. Lassa F. L. Oppenheim ve Hersch Lauterpacht bu teorinin ünlü destekçileridir. Açıklayıcı tanıma teorisine göre, bir devlet uluslararası hukukun gerektirdiği devlet olabilme şartlarını karşıladığı takdirde devlet olabilmektedir. Bu durumda önceden var olan hiçbir devletin onun varlığını tanımaya ihtiyacı yoktur.⁵¹

Günümüzde belli başlı toplumların yurttaşları olduğu ülkelerden ayrılarak yeni bir devlet kurma yönündeki çabaları en demokratik ülkelerde bile engellenmektedir. Burada

⁴⁹ Mesut Şöhret, “Uluslararası Hukukta Devletlerin Tanınmasının Hukuki Boyutu ve Tanınma ile İlgili Başlıca Normlar”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Sayı: 38, 2019, (ss. 63-88), s. 64.

⁵⁰ Abdullah Kıran, “Uluslararası Hukukta Devletleri Tanıma ve Tanınma Teorileri”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 3, 2017, (ss. 923-945), s. 928.

⁵¹ Ezeli Azarkan, “Devletlerin Tanınması ve 1933 Montevideo Sözleşmesi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Cilt: 15, Sayı: 4, 2016, (ss. 1055-1068), s. 1059-1060.

bahsi geçen devletin egemenlik ilkesi bu engellemeyi haklı çıkaran önemli bir faktördür. Bu konuda tavizde bulunulması dünya genelinde yüzlerce toplumu bu yönde harekete geçirebildiği gibi, dış güçlerin o devletlerin bölünmez bütünlüğüne karşı belli başlı tertipleri devreye sokmalarına yol açabilecektir.

1.5. Federasyon ve Konfederasyon

Bir devletin merkezden yönetim ile yerinden yönetim arasındaki denge, o devletin tarihi, kültürel, coğrafi, siyasi faktörleri ile yakından ilişkilidir. Özellikle anayasal yapı, merkez-çevre ilişkisini şekillendiren en önemli faktördür.⁵² Siyaset bilimi literatüründe devletler en yaygın biçimde üniter ve birleşik olmak üzere iki temel grupta değerlendirilmektedir.⁵³

Üniter devletler, merkezi üniter devletler (Fransa) ve merkezi olmayan üniter devletler (Japonya) olarak iki türe ayrılmaktadır. Üniter devletlerde ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği esastır. Tek bir otorite hakimdir. Merkezi hükümet, yerel yönetimleri atamakta ve denetlemektedir. Yerel idarelerin yetkileri sınırlı olmakla birlikte tüm ülkede tek bir anayasa ve tek bir hukuk sistemi bulunmaktadır.

Birleşik devletler, devlet birlikleri ve devlet toplulukları olarak ayrılmaktadır. Devlet toplulukları, federasyonlar (federal devlet) ve konfederasyonlardan oluşmaktadır. Federasyonlar, uluslararası hukukta bağımsız devlet olarak tanınmayan yerel yönetim birimlerinin, tek bir devlet oluşturacak biçimde birleşmesi sonucu oluşmaktadır.⁵⁴ Federal devletlerde siyasal yetkiler üniter devletin aksine tek bir elde değil, en az iki yönetim biriminde bulunmaktadır. Söz konusu sistemde bir federal devlet ve birden fazla federe devlet bulunmaktadır. Aynı şekilde bir tane federal hukuk düzeni ve birden fazla federe hukuk düzeni bulunmaktadır.⁵⁵

Eyaletlerin genellikle kendi yasalarını yapma yetkisi vardır. Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) federal sistemler arasında yer almaktadır.

⁵² Andrew Heywood, s. 467.

⁵³ İsmail Cem Karadut, Federasyon/Konfederasyon Sapağında Avrupa Birliği: Avrupa Birliği'nin Ulus-Üstü Yapısına Dair Bir Değerlendirme, (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2009, s. 64.

⁵⁴ Tülin Çağdaş, "Federal ve Üniter Devletlerin Yerinden Yönetim Birimlerinin Benzerlik ve Farklılıkları Açısından İncelenmesi", *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2019, Cilt: 6 Sayı: 1, (ss. 161-180), s. 163.

⁵⁵ İsmail Cem Karadut, s. 64.

Devletlerin, devlet olarak kendi hüviyetlerini koruduğu ve kesin bir birleşmenin gerçekleşmediği durumlar ise konfederalizm olarak adlandırılmaktadır. Konfederal devletler, devletler arasında yapılan uluslararası anlaşmalar ile kurulmaktadır.⁵⁶

Federal devletten daha gevşek nitelikli siyasi örgütlenmelerdir. Konfederasyonlar şu çerçevede değerlendirilebilir:⁵⁷

Egemen devletlerin, egemenliklerini yitirmeksizin ortak ve sınırlı menfaatlerini sağlamak amacıyla oluşturdukları, gelişmiş ortak kurumlara sahip birlikler için kullanılmaktadır. Bu anlamda konfederasyonda egemen devletler, belirli amaçlara ulaşmak için süreklilik arz eden bir genel yönetim (ortak organlar) oluşturmaktadırlar. Üye devletler ile oluşturulan genel yönetim arasında eşitlik söz konusu olmayıp, konfederal organlar üye devletlere bağlı bulunmaktadır.

Federal devlet, federal ve federe yönetimlerden oluşmaktadır. Uluslararası hukuk bakımından federasyonu oluşturan siyasal birimlerin egemen devlet statüsü bulunmamakla birlikte egemen olan yalnızca federal devlettir. Konfederasyonda ise devletler egemenliklerini ve kimliklerini korumaktadır. Federasyon, uluslararası hukukta tek bir devlet iken, konfederasyon bir devletler topluluğunu ifade etmektedir. Konfederasyon, birtakım egemen devletlerin, sınırlı amaçlara erişme hedefiyle bir araya geldiği bir genel yönetimdir.⁵⁸

Konfederasyonlar uluslararası anlaşma ile kurulmaktayken, federasyonlar anayasa ile kurulmaktadır. Konfederasyona üye devletler üyelikten çıkabilirken, federasyonlara bağlı siyasal birimlerin ayrılma hakkı bulunmamaktadır. Konfederasyona üye devletler uluslararası ilişkilerde bağımsızdır.⁵⁹

Yukarıda bahsi geçen bilgiler ışığında devletlerin tarihsel gelişim süreçlerine baktığımızda federal devletlerin bugün de etkin bir şekilde varlığını sürdürdüklerini görmekteyiz. Buna karşın, konfederal devlet tarih boyunca geçici ve kısa süreli durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁶ İsmail Cem Karadut, s. 65.

⁵⁷ Reyhan Sunay, "AB Bütünleşmesinin Biçimi Üzerine Farklı Yaklaşımlar: Konfederal Yaklaşım ve Bugünkü Yapılanma (II)", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2, 2016, (ss. 223-271), s. 225.

⁵⁸ Oktay Uygun, "Avrupa ve Türk Anayasası: Temel İlkeler Yönünden Genel Bir Değerlendirme", *Anayasa Yargısı*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2005, (ss. 1-7), s. 5.

⁵⁹ İsmail Cem Karadut, s. 65.

1.6. Dış Politika ve Diplomasi

Dış politika ve diplomasi, dış ilişkiler alanında oldukça önemli kavramlardır. Bir devletin milli menfaatleri doğrultusunda diğer devletlere karşı sergilediği tutum dış politikayı ifade etmektedir. Dış politika, uluslararası ilişkiler disiplininin alt dallarından biridir. Bir devletin, diğer devletlere yönelik eğilimleri dış politikayı işaret etmektedir. Uluslararası politika ile dış politika birbirinden farklı kavramlardır. Uluslararası politikanın inceleme alanı dış politikadan daha geniştir. Zira dış politika, bir devletin diğer devletler ile ilgili tercihlerinin oluşturulmasını, uygulanmasını ve değerlendirilmesini ifade etmektedir.⁶⁰ Kürkçüoğlu dış politika kavramını, “*bir devletin başka bir devlete veya devletler ya da daha geniş anlamıyla uluslararası alana karşı izlediği politika*”⁶¹ olarak tanımlamaktadır.

Diplomasi, devletlerin dış politikada izlediği siyaset yöntemi olarak bilinmektedir. Diplomasinin temel hedefi barıştır; devletler arası çatışmaları önleyerek, barışı korumayı amaç edinmiştir. Diplomasi; ırk, mezhep, dil farkı gözetmeksizin uluslararası ilişkilerde etkin iletişim sağlama ve barışçıl çözümler üretme yöntemidir.⁶² Kürkçüoğlu diplomasiyi “*dış ilişkilerin, dış politikanın yürütülme biçimine ilişkin kaidelerinin tümü*”⁶³ şeklinde tanımlamaktadır. Kısaca diplomasi, devletlerarası ilişkilerin barışçıl yollarla yürütülmesidir. Kissinger, diplomasi ile ilgili “*diplomasi, yeni bir dünya düzenidir ve modern diplomasi ise savaş ve barış güçleri arasındaki güç dengesidir*”⁶⁴ ifadelerini kullanmıştır.

Diplomasi, dış politikadan bağımsız değil, aksine bir dış politika aracıdır. Barışı koruma hedefi dikkate alındığında diplomasi, dış politikanın nasıl yürütüleceğine ilişkin yöntemi belirlemektedir. Devletlerarası ilişkilerde diplomasi, devlet başkanı, dışişleri bakanı, diğer bakanlar ve diğer devlet görevlileri tarafından yürütülmektedir.⁶⁵ Günümüzde, küreselleşme ve teknolojinin gelişmesi, ayrıca devletler ve toplumlar

⁶⁰ Emrah Aydemir, Dış Politikada Stratejik Bir Değer Olarak Yumuşak Güç Unsurunun Medyada Kullanımı: Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'nin Kamu Diplomasisinde Medyanın Kullanımının Karşılaştırılması, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2015, s. 17.

⁶¹ Ömer Kürkçüoğlu, “Dış Politika Nedir? Türkiye'deki Dünü ve Bugünü”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 1980, (ss. 309-335), s. 311.

⁶² Elvin Abdurahmanlı, Egemen Bağış, “Diplomasi Tanımı ve Uluslararası Konjonktürde Mevcut Olan Diplomasi Türleri”, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2021, (ss. 140-160), s. 141.

⁶³ Ömer Kürkçüoğlu, s. 312.

⁶⁴ Elvin Abdurahmanlı, Egemen Bağış, s. 142.

⁶⁵ Emrah Aydemir, s. 52.

arasındaki ilişkilerin karakterinde yaşanan dönüşümlerin etkisi yeni türler olarak tezahür etmekte ve çeşitlenmektedirler.

1.7. Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk

Çatışma kavramı, toplumsal değişim ile ilişkilidir. Toplumsal değişimin gerçekleşmesi sonucunda meydana gelen yeni oluşumların, yeni menfaatlerin, yeni inanç ve değerlerin ifade edilmesidir.⁶⁶ Çatışma, uyuşmazlık ve anlaşmazlık kavramları sık sık birbirinin yerine kullanılsa da esasında çatışma kavramı çok ciddi olan bir konuda mücadele etme durumunu ifade etmektedir. Bir çatışmanın çözümü için birtakım çevresel ve politik yeniden yapılanmalar gerekmektedir.⁶⁷

Bir çatışmanın taraflarının olduğu aşikâr olmakla birlikte çatışmanın -zor kullanmak suretiyle veya barışçıl yöntemler ile- çözümü noktasında güçlü olan taraf daha baskın ve etkili bir konumda bulunmaktadır. Çatışmalarda kullanılan en önemli araçlardan biri şiddettir.⁶⁸ Şiddet ya da daha genel bir yaklaşımla savaş, çatışma çözümü noktasında en son müracaat edilen yöntemdir. Devletlerin çatışmanın çözümü için savaşa başvurmalarının nedeni savaşın daha etkili bir yöntem olması değildir. Savaş sonunda imzalanan anlaşmalar ile birtakım hukuki haklar elde edilmektedir. Bunun yanı sıra uluslararası amaçlara ulaşmada etkin bir araç olarak görülmektedir. Çatışmaların barışçıl yollar izlenerek çözüme kavuşturulması noktasında ise genellikle müzakereler gerçekleştirilmektedir. Müzakereler, çatışmanın taraflarının birbirini yok etme kapasitesi veya karşılıklı bağımlılık gibi sebepler dolayısıyla gerçekleştirilmektedir. Bu noktada çatışma taraflarının dışında üçüncü bir aktör belirlemektedir. Bir çatışmanın varlığından doğan çatışma çözümü, taraflar arasında uzlaşma sağlanması amacıyla gerçekleştirilen bilinçli bir süreçtir. Çatışma çözümü, taraflar arasında gerçekleştirilen ve mutlak bir kazananın veya mutlak bir kaybedenin bulunmadığı bir anlaşma ile sonuçlanmaktadır. Çatışma çözümü anlaşmaları tarafların her konuda fikir birliği içinde

⁶⁶ Fahriye Keskin Karagöl, Güvenlikleştirme Siyaseti ve Çatışma Çözümleri Diplomasisi: 2002 Sonrası Türk Dış Politikası'nda İKBY ve Ermenistan, (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Sakarya, 2012, s. 65.

⁶⁷ Sevil Şahin, *Uluslararası Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk: Kıbrıs Sorununda BM Genel Sekreterlerinin Arabuluculuk Çabaları*, Orion Yayınları, Ankara, 2022, s. 9.

⁶⁸ Emrah Kaya, *Terörizmle Mücadelede Müzakere Yönetimi: ETA-LTTE-PKK-FARC*, Nobel Yayıncılık, 2022, Ankara, s. 118.

olduğunda değil, bu anlaşmaya ne derece ihtiyaç duyulduğunda ve olumlu yaklaşıldığında gerçekleşmektedir.⁶⁹

Çatışma çözümü noktasında, taraflar arasında uzlaşmayı sağlamak amacıyla üçüncü tarafların çatışmaya dahil olması uluslararası arabuluculuk kavramını doğurmaktadır. Bir tür çatışma yönetimi olan uluslararası arabuluculuk, 21. yüzyılda yaşanan çatışmaların olumsuz etkilerinin küresel çapta genişlemesi sonucunda dönüşümler yaşamıştır. Nitekim bundan sonra arabuluculuk, sadece çatışmanın durdurulmasını değil, söz konusu çatışmanın temelinde yatan nedenlerin çözüme kavuşturulmasını da ifade etmektedir.⁷⁰ Uluslararası çatışma çözümü yöntemi olan arabuluculuk görevini kimi zaman bir örgüt, kimi zaman bir devlet veya bir kişi icra etmektedir. Arabuluculuk, esasında müzakere sürecinin bir uzantısıdır. Uzlaştırma, iyi niyet girişimi ve mekik diplomasi gibi yöntemler arabuluculuk sürecinde uygulanan tekniklerden bir kaçıdır.⁷¹

1.8. Barış İnşa Süreci

Savaşın yokluğu anlamında değerlendirilen “barış” kavramı, bu noktada tam olarak şiddetsizliği içermemektedir. Devletlerarası ilişkiler açısından bakıldığında barış, genellikle “anlaşma” kavramı ile ilişkilidir. Barış çalışmaları disiplininin önemli isimlerinden olan Galtung, negatif ve pozitif barış ayrımı yapmaktadır. Galtung’a göre negatif barış, savaşın yokluğundan ziyade şiddetin olmaması durumudur.⁷² Pozitif barış ise toplumsal hedefler doğrultusunda barışın kötüye kullanılmasını önlemeyi amaçlamakta ve görünmeyen yapısal, kültürel ve psikolojik şiddeti de ortadan kaldırmaktır.⁷³ Liberal demokrasinin akademik ve siyasal alanda söylemsel üstünlük

⁶⁹ Sevil Ertuğrul, Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler Genel Sekreterlerinin Çözüm Önerileri, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul, 2012, s. 26-27.

⁷⁰ Sami Kiraz, “Uluslararası Arabuluculuğa Dair Değişen Yaklaşımlar ve Türkiye’nin Arabuluculuğun Dönüşümündeki Rolünün İncelenmesi”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2020, (ss. 227-238), s. 227.

⁷¹ Sevil Şahin, s. 47.

⁷² Nazife Selcen Akgül, “Barış Çalışmaları: Başlangıçtan Günümüze Değişimi”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2015, (ss. 85-106), s. 87-88.

⁷³ Emrah Kaya, *Terörizmle Mücadelede Müzakere Yönetimi*, s. 118-133; Nazife Selcen Akgül, s. 90.

kazandığı dönemde, demokratik yönetim biçiminin uygulandığı devletlerin karşılıklı savaşımayacakları fikrine dayanan “demokratik barış teorisi” anılmaya başlamıştır.⁷⁴

Savaşın veya çatışmanın yaşandığı toplumlarda çatışma sona erdikten sonraki süreçte barışı sağlamlaştırmayı ifade eden “barış inşası” kavramını ilk kez Galtung kullanmıştır. Galtung’a göre sürdürülebilir barışın şartı, çatışmanın temelinde yatan nedenlerin barışçıl yöntemler ile çözüme kavuşturulması ve söz konusu coğrafyaya ait yetilerin ortaya çıkarılmasıdır.⁷⁵ Birleşmiş Milletler (BM) eski Genel Sekteri Boutros Boutros-Ghali tarafından tanımlanan barış inşası, hakların korunması, hukukun tesis edilmesi, uzlaşının sağlanması, şiddetin zararlarının incelenmesi, zararların giderilmesi ve kalıcı barışın sağlanmasını hedeflemektedir.⁷⁶ Galtung, barış inşası kavramını ilk kez *Three Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking and Peacebuilding (Barışa Üç Yaklaşım: Barışı Koruma, Barış Yapma ve Barış İnşa Etme)* isimli çalışmasında kullanmış ve çatışmaların çözümüne yönelik bulunduğu öneriler ile sağlam alt yapı bir barış inşasını hedeflemiştir.⁷⁷

Devletler arasında veya bir devletin içinde yaşanan çatışmaların ardından gelen barış inşası kavramı; barışı yeniden tesis etmek ve sürdürülebilir olmasını sağlamak amacı doğrultusunda, barışçıl bir üçüncü tarafın desteği ile devletler arasındaki veya devlet içindeki düşmanlıkların önlenmesi, kontrol altına alınması, ılımlı hale getirilmesi ve sona erdirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Barış inşası, çatışmanın kökeninde var olan nedenler ile ilgilenecek barışı güvence altına almayı hedeflemektedir.⁷⁸

Akgül, barış inşasını şöyle tanımlamaktadır:⁷⁹

Barış inşası; çatışmadan çıkan ülkeyi yeniden yapılandırmayı amaçlamaktadır. Yeniden yapılandırma, çatışmanın izlerini silme, çevresel bozulmayı ortadan kaldırma, ekonomik yeniden yapılanma, ekonomik ve sosyal alt yapının tesisi, çatışan grupların silahsızlandırma, bireylerin güvenliğinin sağlanması, yerlerinden edilmiş olan insanların evlerine dönüşünü

⁷⁴ Can Kakışım, “Liberalizm Çağında Barış Çalışmaları ve Demokratik Barış Vizyonu: Teorik Bir İnceleme”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 50, 2017, (ss. 27-44), s. 36.

⁷⁵ N. Aslı Şirin Öner, “Barış İnşa Sürecinin Önemli Unsuru: Bosna-Hersek’te Yerlerinden Edilmişlerin Geri Dönüşü”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2013, (ss. 1-22), s. 3.

⁷⁶ Emrah Kaya, *Terörizmle Mücadelede Müzakere Yönetimi*, s. 149.

⁷⁷ Cihan Dizdaroğlu, “Barış İnşası”, *Güvenlik Yazıları Serisi*, No.13, Ekim 2019, https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/10/BarisInsasi_CihanDizdaroglu_v.2.pdf (Erişim tarihi: 09.10.2023); Kaya, *Terörizmle Mücadelede Müzakere Yönetimi*, s. 149-154.

⁷⁸ Yaşar Sarı, “Peace-Building as a Peace Operation”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Volume: 12, Issue: 25, 2011, (ss. 45-64), s. 45-46.

⁷⁹ Nazife Selcen Akgül, s.99.

sağlama, mayınların temizlenmesi, ekonomik, sosyal ve siyasi uygulamaların aracılığı ile yapılmaktadır.

Barış inşa süreci, çatışan aktörler açısından toplumsal, iktisadi ve siyasi alanlarda dönüşümü gerekli kılmaktadır. Böylelikle söz konusu çatışmanın yeniden cereyan etmesinin önüne geçilmiş olacak, düzen tesis edilecek ve toplumun ihtiyaçları giderilecektir. Barış inşa sürecinin sağlıklı olması için çatışan aktörlerin dönüşümlerinin başarılı olması elzemdir. Çatışan taraflar arasında barış inşası genellikle, çatışmaların olgunlaşması⁸⁰ ve bir anlaşmanın imzalanması ile başlamaktadır.⁸¹ Günümüzde, uluslararası hukukun yaptırım gücünün zayıf kalması barış inşa sürecinde büyük güçlerin rolünü daha fazla anlamlı hale getirmektedir.

1.9. İş Birliği ve Entegrasyon

İş birliği ve entegrasyon kavramları uluslararası düzeyde güvenlik, siyasi, iktisadi ve toplumsal alanlarda sıklıkla kullanılmaktadır. İki kavram da esas olarak farklı ülkeler arasında yakın ilişkiler geliştirmeye hizmet etmektedir. TDK iş birliği kavramını “*amaç ve çıkarları bir olanların oluşturdukları çalışma ortaklığı veya bir işin birden çok kişi tarafından yapılması için oluşturulan birliktelik*”⁸² olarak tanımlarken; entegrasyon kavramını “*bütünleşme, uyum*”⁸³ biçiminde tanımlamaktadır.

İş birliği kavramı bazı teoriler tarafından uluslararası ilişkilerin doğasına aykırı olarak nitelendirilirken, bazı teoriler bu kavrama daha ılımlı yaklaşmaktadır. Örneğin uluslararası güvenliğin yalnızca güçlerin dengelenmesi ile sağlanabileceğini savunan realist yaklaşım, uluslararası alanda iş birliğine sıcak bakmazken; liberal düşünce, uluslararası dengenin savaş ile değil iş birliği ile sağlanması gerektiğini savunmaktadır.⁸⁴

Latince kökenli olan “*integratio*” kelimesinden türemiş olan entegrasyon kavramı bu yönüyle, “*yenileme, yeniden ele alma ve gelişme, evrilme*” gibi manalara

⁸⁰ Emrah Kaya, “Ripeness Levels and Their Relations with the Success of the Negotiation Method: CPP-NPA, TTP, IRA”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 16, Sayı: 32, 2023, (ss. 293-314), s. 295-300.

⁸¹ Ceren Uysal Oğuz, E. Nur Sezek, “İç Çatışma Sonrası Kolombiya’da Barış İnşası Süreci”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 15, Sayı: 29, 2021, (ss. 337-358), s. 340.

⁸² İş birliği, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 09.10.2023).

⁸³ Entegrasyon, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 09.10.2023).

⁸⁴ Canan Öykü Dönmez Kara, Göç Bağlamında Uluslararası İşbirliği ve Türkiye’nin Politikaları, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Çanakkale, 2015, s. 43-44.

gelmektedir. Kavram, sözlüklere ilk kez “*integration*” biçiminde girerek “*birbirinden ayrı ve özerk parçaların bütün oluşturmaya el veren unsurlarının birleştirilmesi*” şeklinde ifade edilmiştir.⁸⁵

Entegrasyon; birleşmeyi, bütünleşmeyi, bir araya gelmeyi ve uyumu ifade etmektedir. Entegrasyonun ekonomik, sosyal ve siyasal türleri bulunmaktadır. Ekonomik entegrasyon, ekonomilerin birleştirilmesi manasına gelmektedir. Sosyal entegrasyon, toplumsal yapı içinde var olan birbirinden farklı parçaların, kültürlerin vs. birleşerek bütüncül bir toplumu oluşturmasını ifade etmektedir. Benzer biçimde siyasi birimlerin birleştirilmesi ise siyasal entegrasyon olarak bilinmektedir. Siyasal entegrasyonun ortak hukuk, ortak kurumlar, ortak kural koyma merkezi ve ortak kimlik olmak üzere dört temel ögesi bulunmaktadır.⁸⁶

Günümüzde sağlıklı iş birliği ve entegrasyon trendlerini yakalamış olan devletler karşılıklı çıkar doğrultusunda ekonomik ve güvenlik açısından ortak kazanımlara sahip olmaktadır. Uluslararası sistemde yaşanan değişim ve dönüşümlerin etkisiyle iş birliği ve entegrasyon süreçlerinde şekillenen çeşitlilikler daha belirgin hale gelmektedir.

1.10. Stratejik Ortaklık

Uluslararası siyasette ortaklık, ikili ilişkilerde iş birliğinin ötesine geçme anlamına gelmektedir. Ortaklık kavramı, uluslararası arenada en az iki devletin, ortak bir hedef doğrultusunda kurulan uzun vadeli birlikteliklerini ifade etmektedir. Bu noktada taraflar arasında uzun vadeli bir güvenin sağlanması zaruri olmakla birlikte oldukça elzemdir.⁸⁷

Stratejik ortaklık kavramı, Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası ilişkiler literatürüne girmiş ve ilerleyen süreçte popülerliği artmıştır. Anlam ve içerik noktasında ortak bir karara varılarak uyumun sağlanması, stratejik ortaklığın taraflarının ona

⁸⁵ Ayşe Şener, *Türk Dünyasında Entegrasyon Süreçleri ve Kurumsallaşma*, (Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2021, s. 59.

⁸⁶ Neslihan Özeler, “Siyasal Entegrasyon ve Avrupa Birliği Sürecinde Egemenliğin Dönüşümü”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi (TAAD)*, Sayı: 27, 2016, (ss. 793-814), s. 797-798.

⁸⁷ Gültekin Sümer, “Stratejik İş Birliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2010, (ss. 671-698), s. 675.

yüklediği anlam ve içerik ile sınırlı kalmasına neden olmaktadır.⁸⁸ Kay, “What Is a Strategic Partnership?” isimli çalışmasında “*Stratejik ortaklık, güçlü bir devlet ya da devletler tarafından uluslararası sistemdeki siyasi, ekonomik ve askeri hakimiyeti en üst düzeye çıkarmak için kullanılan bir araç olarak anlaşılabilir*” ifadelerini kullanmıştır.⁸⁹ Ovalı, Kay’e atıfta bulunarak stratejik ortaklık kavramını “*Çıkarları ortak olmasa bile - hatta birbiriyle rekabet eden çıkarlara sahip de olabilirler- tarafların hâlihazırdaki yakın ilişkilerini geliştiren ve meşrulaştıran bir ilişki biçimi*”⁹⁰ olarak tanımlamaktadır. Stratejik ortaklığın özünde, aynı hedefleri paylaşan özneler arasındaki iş birliği yatmaktadır.

Stratejik iş birliği ile stratejik ortaklık kavramları birbirine karıştırılmamalıdır. Stratejik ortaklık, stratejik iş birliğinin üzerindedir ve onu kapsamaktadır. Her stratejik iş birliği aynı zamanda stratejik ortaklık anlamına gelmezken, her stratejik ortaklık aynı zamanda stratejik iş birliğini de ifade etmektedir. İki kavram arasındaki en önemli ayırt edici özellik stratejik ortaklığın uluslararası düzen ile ilgili daha köklü ve kapsamlı hedef ve çıkarlarının olmasıdır. Ayrıca taraflar arasında karşılıklı bağımlılığın olması, bu ortaklığı daha uzun ve devamlı kılmaktadır.⁹¹

1.11. Müttefiklik

Müttefiklik, en genel tabiriyle ittifak olma durumudur. Müttefik kelimesinin kökeni ittifak kelimesine dayanmaktadır. Uluslararası ilişkilerde ittifak kavramını, “*savaş durumunda iki veya daha fazla devlet arasında karşılıklı destek sağlanması amacıyla yapılan resmi anlaşma*” olarak tanımlamak mümkündür. Çağdaş ittifaklar, iki veya daha fazla bağımsız devletin birleşik eylemini ifade etmektedir. Taraflar arasında kurulan ittifak, genellikle savunma amacı üzerine kuruludur. Şöyle ki, müttefiklerden biri veya daha fazlası, başka bir devlet veya koalisyon tarafından saldırıya uğradığında

⁸⁸ Ali Şevket Ovalı, “Stratejik Ortaklık, Kriz ve Restorasyon: Türk-Amerikan İlişkilerinin Yörüngesine Kavramsal Bir Çerçeveden Bakmak”, *International Journal of Social Inquiry*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2019, (ss. 155-190), s. 159.

⁸⁹ Sean Kay, “What Is a Strategic Partnership?”, *Problems of Post-Communism*, Vol: 47, Issue: 3, (ss. 15-24), s. 16.

⁹⁰ Ali Şevket Ovalı, s. 159.

⁹¹ Gültekin Sümer, s. 678.

müttefikler güçlerini saldırana karşı birleştirmektedir. Bu gibi durumlarda ittifak, müttefikleri güçlerini birleştirmeye zorlamaktadır.⁹²

Fransızcada “*bağlantı, pakt, devletler arasında dayanışma*” anlamlarına gelen ittifak kelimesinin İngilizce karşılığı “alliance”dir. İttifak ilişkisi doğrultusunda müttefik devletlerin, birbirinin güvenliğini korumak maksadıyla düşman olan devlete ve devlet grubuna karşı askeri birliklerini kullanma yükümlülüğü bulunmaktadır. İttifak, müttefik devletleri belirli koşullarda güç kullanma sorumluluğu altına sokan resmi bir anlaşmayı ifade etmektedir. Akçam, Walt’a atıfta bulunarak devletler arasındaki ne tür ilişkilerin ittifak sayılabileceği konusuna değinmiştir. Buna göre öncelikle taraflar arasında karşılıklı olarak belli düzeyde taahhütler bulunmaktadır. Aynı zamanda müttefik devletlerin karşılıklı çıkar paylaşımı söz konusudur. Müttefik devletler arasındaki karşılıklı ilişkinin ittifaka zarar verecek ölçüde gerginleşmesi sonucunda bir maliyet ortaya konmaktadır. Müttefiklerin birbirine karşı üstlendiği yükümlülükler resmi bir anlaşma ile garanti altına alınmaktadır. İttifak ilişkisinin gerektirdiği biçimde hareket edilmediği durumlarda devletlerin tazmin yükümlülüğü bulunmaktadır.⁹³

Devletler arasındaki müttefiklik ilişkisi, ortak düşmana karşı güç birliğinin sağlamaktadır. Bunun yanı sıra müttefiklik, tarafların sahip oldukları güçlerin birbirine karşı tehdit unsuru olmaktan çıkmalarını sağlamaktadır.⁹⁴ Devletler arasındaki müttefiklik ilişkisi, uluslararası sistemin yapısına bağlı olarak çatışma ve tehditlerden kaynaklanan şartlar nedeniyle gelişmektedir. Müttefiklik, devletler arası güç dengesini sağlama noktasında önemli bir araçtır. Devletler arasında müttefiklik ilişkisinin doğmasının bazı sebepleri bulunmaktadır. Ortak hedefleri bulunan müttefik devletlerin öz kaynaklarının yetersizliği, ortak hedefe ulaşma yolunda kullanılması gereken maliyeti azaltma isteği ve hedefe doğru ilerlerken yapılan müdahaleleri meşru bir zemine dayandırma düşüncesi, devletler arasında ittifak oluşumuna yönelik sebeplere örnek olarak verilebilir.⁹⁵ Devletler açısından ortak savunma ve güvenliğin önemli

⁹² David G. Haglund, “Alliance”, *Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/alliance-politics>, (Erişim tarihi: 10.10.2023).

⁹³ Zekeriya Akçam, “Tek-Kutupluluk Altında Müttefiklik Politikası: Müttefiklik Güvenlik İkilemi Üzerine Teorik Bir Yaklaşım”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 2023, (ss. 1-12), s. 5.

⁹⁴ Gülşah Özdemir, ABD Ulusal Güvenlik Stratejileri Çerçevesinde Türkiye ile İttifak İlişkilerindeki Dönüşüm (2003-2016 Dönemi), (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi), Çanakkale, 2020, s. 47.

⁹⁵ Gülşah Özdemir, s. 49-50.

olduğu düşünöldüğünde müttefikliğin tehditlere karşı önleyici ve caydırıcı karakter taşıdığını söyleyebiliriz.

2. AZERBAJCAN TÜRKLERİNDE DEVLET GELENEĞİ: SÖMÜRGE DEN BAĞIMSIZLIĞA

2.1. Azerbaycan Siyasi Tarihinin Gelişim Evreleri

Azerbaycan siyasi tarihinin gelişim süreçleri ülkenin günümüzdeki coğrafi sınırları kapsamında ele alınmaktadır. Bu yaklaşım Azerbaycan tarihine etnik-toplumsal olmaktan ziyade coğrafi bir bakış açısının hâkim olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yüzden Azerbaycan tarih yazınında devletin tarihi gelişim aşamalarından bahsederken bu coğrafyada ortaya çıkan devletlerin varoluş süreçlerinin incelendiğini görmekteyiz. Burada en eski dönemlerden, yani “Proto Türk” olarak adlanan dönemlerden başlayarak ortaya çıkan siyasi oluşumlardan bahsedilmektedir.⁹⁶

Söz konusu dönem milat öncesinden başlatılarak 7. yüzyıla kadar sürmektedir. Burada 7. yüzyılın bir kırılma noktası olarak ele alınması Azerbaycan’da İslam dinini yayılmasına bağlıdır. Bu tarihten itibaren Azerbaycan coğrafyasında meydana çıkarak varlıklarını sürdüren devletlere bir Azerbaycan devleti olarak bakılmaktadır. İslam dininin bu topraklarda yayılması ve Hilafetin genişleme süreci Azerbaycan’da devlet geleneklerini yakından etkilemiştir. Zira belli bir süre sonra geniş İslam coğrafyasında yaşanan kırılma ve parçalanmalar bu coğrafyada çok sayıda devlet veya siyasi oluşumların meydana gelmesi, bazılarının genişleyerek güç kazanması, bazılarının ise yıkılarak tarih sahnesinden silinmesi şeklinde kendini göstermiştir. Bu gelişmeler sonucunda Azerbaycan coğrafyasında meydana gelen kimi devletler tarihi kaynaklarda farklı adlarla varlık göstermiştir. İslam sonrası dönemde Azerbaycan ülke olarak coğrafyasında barındırdığı ilk Türk hanedanlık Saciler, başka bir adıyla Sacoğulları olmuştur.⁹⁷ Devletin kurucusu Ebu’s Sac’ın bir Türk komutan olduğu ihtimal edilmektedir. Azerbaycan’da bulunan diğer Türk hanedanı ise Salariler olmuştur. Türk Kafkasya tarihinde *Oğuz Boylarının* önemli rolü olmuştur. Eskiden beri devam eden Güney Kafkasya’nın Türkleşmesi Oğuzların bölgeye kitleler halinde gelerek

⁹⁶ Bkz: Oder Alizade, Azerbaycan’da Erken Türk Tarihi Anlayışı (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2019.

⁹⁷ Məmmədli Şərifli, *IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri*, “Elm”, Bakı, 1978 s. 89; hakki Dursun Yıldız, “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları I, “Ebü’s-Sâc Divdad b. Divdest”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 30, 1976, (ss.109-118), s. 110-111; Ayrıca bkz: Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007, s. 196

yerleşmesiyle tamamlanmıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Azerbaycan'ın dil, tarih ve kültür açısından Türkleşmesinin son aşamasını Oğuzlar oluşturmaktadır. Daha sonraki dönemde Azerbaycan-Orta Asya-Anadolu arasında Türk nüfus göçleri yaşanmıştır. Selçuklulardan Safevi Devleti'nin kuruluşuna kadar olan sürede Azerbaycan ile Doğu Anadolu Türklerinin tarihi bir olarak kabul edilmektedir.⁹⁸

12. yüzyıldan başlayarak Moğollar, Azerbaycan topraklarını işgal etmişlerdir. Şöyle ki, Cengiz Han'ın torunu olan Hülagü Han, 1256 yılında Azerbaycan'ı ve 1258 yılında ise Bağdat'ı ele geçirerek beş asırdır süren Abbasi Hilafetini sonlandırmış ve yeni işgal edilmiş topraklarda beşinci Moğol ulusu olan Hülagüler (İlhaniler) devletini kurmuştur. Bu devletin siyasi ve idari merkezi konumunda olan bölge Azerbaycan'dı. İlhanlılar Devleti'nin çöküşünün belirtileri ortaya çıkınca siyaset sahnesine Karakoyunlu, Celayirliler, Çobanlılar ve Akkoyunlular gibi devletler meydana çıkmıştır.⁹⁹ Bu devletler arasında Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri Azerbaycan tarihinde önemli yere sahiptir. 15. yüzyılda Azerbaycan devletleri olan Şirvanşahlar bir Sünni devleti iken Akkoyunlu,¹⁰⁰ özellikle Karakoyunlu¹⁰¹ devletlerinde toplumsal inanç yapısı daha farklı olmuştur.

Safevi döneminden itibaren ise Şii mezhebi ciddi bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Tarihi kaynaklarda yer alan bilgilere göre Şiiler, 14-15. yüzyıllarda İran ve Azerbaycan'da azınlıktaydı. Azerbaycan ve İran'da Gilan ve Mezandaran emirlikleri dışında Sünnilik mezhebinin Şafiilik kolu hakimdi. 16. yüzyılda Safevi Devleti'nin kuruluşu Azerbaycan tarihinde önemli bir hadisedir. Bu devletin kuruluşunda bir diğer önemli husus Şiilik¹⁰² mezhebinin resmiyet kazanması ve hâkim konuma gelmesi olmuştur. Safeviler Devleti'nin zayıflayarak yıkılma aşamasına geldiği bir dönemde Nadir Şah Afşar'ın tahta çıkmasıyla Azerbaycan devlet tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Nadir Şah'ın uyguladığı sert siyaset sayesinde devletin merkezi niteliği

⁹⁸ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Ötüken, İstanbul 2009, s. 243.

⁹⁹ İsmail Mehmetov, s. 275.

¹⁰⁰Sünni mezhepli olarak bilinen Akkoyunlu Devleti'nde Ön Kızılbaş-Aleviliği de yaygın olmuştur. H. Sohrabiabad, "Akkoyunluların Mezhepsel Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, 2018, (ss. 203-224), s. 216.

¹⁰¹ Karakoyunlu hanedan üyeleri önce Sünniliğe eğimli olsalar da daha sonra Şii tasavvufi akımlarından etkilenerek inanç sistemlerinde değişikliğe gitmişlerdir. Bkz: A. Arayancan, Karakoyunlu Hanedan Üyelerinin Dini Eğilimleri, İçinde: Orta Çağ'da Din ve Devlet (Editör: Ayşe Atıcı Arayancan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, (ss. 135-152), s. 149-150.

¹⁰² İmamiler (Onikiciler- İsna'aşer'iyye), Bkz: Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti (16. Yüzyıl)*, (Çeviren: Ali Asker), TEAS Press, İstanbul, 2018, s. 88.

büyük ölçüde korunabilmiştir. Fakat baskı ve şiddet altında gelişen bu süreç Nadir Şah'ın 1747'de bir suikasta kurban gitmesiyle son bulmuştur. Zaten uzun süredir merkezi devletten kopmak isteyen güçler Nadir Şah'ın ölümünün ardından devletin içine düştüğü kaos ve kargaşa ortamından yararlanarak kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Böylelikle, Azerbaycan Türklerinin siyasi tarihindeki 1747 yılından başlayarak Rus işgaline kadar olan yarım asır boyunca devam eden bir *Hanlıklar Dönemi* başlamıştır. Safeviler döneminde belli eyaletlere atanmış büyük Türk boyları merkezden koparak birer Hanlık haline gelmişlerdir. Böylelikle Azerbaycan topraklarında Merend, Hoy, Serab, Marağa, Talış, Tebriz, Karadağ, Cevat, Kuba, Erdebil, Nahçıvan, Şemahı, Derbent, Karabağ, Revan (Erivan), Şeki, Bakı, Urmiye, Salyan, Gence hanlıkları, Şemşeddil, İlisu, Kazak, Ereş ve Gabele sultanlıkları ve Gülistan (Talış), Çilebörd, Verende, Haçın, Dizak meliklikleri kurulmuştur. Hanlıklar, sultanlık ve meliklikleri denetimi altında tutmaktaydı.¹⁰³

Rusya'nın 19. yüzyıldan başlayarak hızlı bir şekilde genişlemeye başlaması ve bir güç merkezi olarak bölgede yükselişi bu coğrafyadaki diğer iki büyük aktör olan Osmanlı Devleti ve Kaçarlara karşı üstünlük sağlama mücadelesine girmesine yol açarken, Kafkasya bölgesi bu üç devletin rekabet ve çatışma alanı haline gelmiştir. Bu yüzden 19. yüzyılın başları üç devlet arasında yaşanan şiddetli rekabet dönemi olarak karakterize edilebilir. Yaşanan bu gelişmeler, bölgenin jeopolitik ve tarihi kaderini değiştirerek büyük ölçüde bugünkü siyasi-coğrafi haritayı şekillendirecek bir sürece zemin hazırlamıştır. Bu sürecin karakteristik özelliği kendini Osmanlı ve Kaçar imparatorluklarının gerileme ve çöküş yaşaması, Rusya'nın ise genişleme ve yükseliş döneminde olması şeklinde göstermiştir. Kaçar hanedanından koparak ve bağımsız hanlıklar olarak ortaya çıkan yeni ve zayıf siyasi teşekküller, Rusya İmparatorluğu'nun genişleme ve işgal siyaseti açısından bir hayli avantajlı durum idi. Mirza Bala Mehmetzade'nin de vurguladığı gibi Rus işgali başladığı zaman Çarlık yönetiminin karşısında bir bütün Azerbaycan değil, bir birilerinin mukadderatına kayıtsız kalan hanlıklardan ibaret bir memleket vardı.¹⁰⁴ Sadece Azerbaycan'a değil İran ve Osmanlı topraklarına göz dikmiş Rusya'nın hedefinde Kafkasya'nın tamamı vardı. Yayılmacılık siyasetinin gerçekleştiği ilk evre Kartli-Kahetya Krallığı'nın işgaliyle başlamıştır. 24

¹⁰³ İsmail Mehmetov, s. 362.

¹⁰⁴ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 9.

Temmuz 1783'te imzalanan Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanması bu doğrultuda atılan ilk adım olmuştur. Himayecilik niteliğini haiz bu antlaşmanın imzalanmasının gerçek hedefi Rusya İmparatorluğu'nun işgal hareketleri için bir zemin oluşturmuştur. Nitekim ilerleyen dönemde, Çar I. Aleksandr, 12 Eylül 1801'de Kartli-Kahetya Krallığı'nın Rusya'ya katılmasını öngören bir kararname çıkarmakla bu hedefini gerçekleştirmiştir.¹⁰⁵ Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanması Güney Kafkasya'da başlayan ve 1828'te tamamlanan işgal sürecinin başlangıç noktası hesap edilebilir. İlerleyen süreçte Rusya İmparatorluğu benzeri yöntemlerle hanlıklar üzerinde baskı yaparak işgal alanını genişletmiş, bunu yaparken o andaki duruma göre değişik yöntemler kullanmış, korkutma, baskı, savaş, ikna, inandırma yoluyla peyderpey amacına ulaşmıştır. Rusya İmparatorluğu'nun Georgiyevsk Antlaşması'na benzer bir yöntem takip ederek, himaye antlaşması sonucunda kendi bünyesine kattığı ilk hanlık Karabağ Hanlığı olmuştur. 14 Mayıs 1805'te imzalanan Kürekçay Antlaşması Georgiyevsk Antlaşması gibi Rusya açısından geçersiz bir duruma düşecekti.¹⁰⁶

Bu gelişmelerin Azerbaycan üzerindeki en trajik etkisi, ülke toprakları ve toplumunun parçalanması olmuştur. 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ve 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması neticesinde Azerbaycan'ın Araz Nehri'nden kuzeyde bulunan toprakları Rusya'nın işgaline girerken, güney toprakları İran sınırları içinde kalmıştır. Böylelikle, Azerbaycan tarihi, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan bölünecek bir parçalanma sürecini yaşamıştır.

Gülistan Antlaşması, 24 Eylül 1813'te Nahçıvan Hanlığının Gülistan Köyü'nde imzalanmıştır.¹⁰⁷ Bu antlaşma, Kaçarlar tarafından şimdiye kadar imzalanan en aşağılayıcı antlaşmalardan biriydi. İran, Hazar Denizi'nin batı kıyısı ile Osmanlı Devleti arasında bulunan işgali altındaki tüm Kafkas hanlıklarını (Revan ve Nahçıvan hariç) Rusya'ya bırakmaya zorlanmıştır. Bu bölgeler Karabağ, Şeki, Gence, Derbent, Şirvan, Mugan, Bakü, Kuba ve Lenkeran'daki stratejik kale de dâhil olmak üzere Talış Hanlığı'nın kuzeyini de kapsıyordu. İran ayrıca Gürcistan (İmereti, Megrelya ve Abhazya topraklarına) ve Dağıstan'a dair tüm iddialarından vazgeçmek zorunda

¹⁰⁵Özgür Türker, Abdolvahid Soofizadeh, "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne", *Journal of History Studies*, Volume: 7, Issue: 3, September 2015 (pp. 149-165), s. 155

¹⁰⁶ Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: Ali Asker, Sedanur Şeyban, "Kürekçay Antlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1), (ss. 34-50).

¹⁰⁷ Mehman Süleymanov, *Gülistan Müqaviləsi II Hissə*, Bakı, "Elm və təhsil", 2014, s.568.

kalmıştır.¹⁰⁸ Parçalanmanın ikinci ve nihai aşaması Gülistan Antlaşması'ndan on beş sene sonra imzalanan Türkmençay Antlaşması sonucunda gerçekleşmiştir. 1813'ün aksine, burada asıl mesele Kafkasya değil, topraklarının çoğu Rus kuvvetlerinin eline geçmiş olan Azerbaycan'dı. Türkmençay Antlaşması gereğince, sadece Nahçıvan ve Revan hanlıklarının Rusya İmparatorluğu egemenliğine girmesini ve İran'ın 20 milyon gümüş ruble ödemesini gerektirmiştir.¹⁰⁹ Türkmençay Antlaşması'nın, ayrıca aynı dönemde Osmanlı ve Rusya İmparatorluğu arasından imzalanan 1929 Edirne Antlaşması'nın Azerbaycan ve Güney Kafkasya üzerindeki en ciddi etkisi bu bölgeye Ermenilerin göç ettirilmesi olmuştur. Söz konusu antlaşmalar sonucunda Rusya İmparatorluğu'nun stratejik çıkarlarına uygun bir şekilde Güney Kafkasya'nın nüfus dengelerini değiştirmek amacıyla, bölgeye Ermeni göçleri yapılmıştır. Bu bağlamda, bölgeyi ele geçirdikten sonra Rus Çarının ilk icraatı Güney Kafkasya'da bir Ermeni Vilayeti kurmak olmuştur. 21 Mart 1828 tarihinde kurulan bu vilayetin bünyesine 7.331 Türk ve 2.369 Ermeni nüfuslu Revan şehri de dahil edilmiştir.¹¹⁰

Türkmençay Antlaşması'nın bir gereği olarak İran'da yaşayan Ermeniler arasında Güney Kafkasya'ya kalabalıklar halinde göç olayları yaşanmıştır. Bu göçler Rusya İmparatorluğu'nun tertiplelediği stratejik plana uygun bir şekilde, Güney Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine yönelik gerçekleştirilmiştir. Göç işlemlerinin güvenli, bir şekilde yürütülmesi amacıyla General Paskeviç tarafından bir Özel Göç Komitesi oluşturulmuştur. Komitenin başına sivil Vali Zavilyevski atanmıştır. Başlangıçta Kars, Erzurum ve Bayazıt bölgelerinden 8 bin Ermeni ailesinin göç ettirilmesi öngörülmüştüyse süreç kapsamında bu sayı 14 bine ulaşmıştır.¹¹¹ Rus araştırmacı Nikolay Şavrov 1828-1830 yıllarında arasında Güney Kafkasya'ya İran'dan 40.000 ve Osmanlı'dan 84.000 Ermeni göç ettirilmiştir. Göçmenler Karabağ, Revan, Borçalı ve Ahıska bölgelerinde iskân edilmişlerdir. Onun yazdığına göre 1900'lü yılların başında

¹⁰⁸ Mehman Süleymanov, *Gülistan Müqaviləsi I Hissə*, Bakı, "Elm və təhsil", 2014, s.453.

¹⁰⁹ Vahid Öməröv, "Azərbaycanın Rusiya və İran arasında parçalanması- 'Türkmənçay' müqaviləsi", *Səs qəzeti*, 19.10.2012, <https://sesqazeti.az/news/mia/317720.html>, (Erişim tarihi: 22.12.2023).

¹¹⁰ Aygün Attar, "Karabağ Sorunu ve Çözüm Arayışları", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* (22-24 Ekim 2003), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 107-133; <http://politika.dum.lupinar.edu.tr/attar73.doc>. (Erişim Tarihi: 25.03.2010).

¹¹¹ Шота Тетвадзе, Отар Тетвадзе, *Армяне в Грузии (с древних времён до сегодняшнего дня)*, Национальная Академия Грузии, Тбилиси, 2008, s. 48

Güney Kafkasya'daki bir milyon üç bin Ermeni'nin sadece üç yüz bini bölgenin yerel halkı, geri kalanı ise Çar yönetimi tarafından bölgeye göç ettirilmiştir.¹¹²

Göçler sadece Azerbaycan'a değil, aynı zamanda Gürcistan'a da yapılmaktaydı. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile olan sınırlarını korumak amacıyla Ahıska ve diğer sınır iskân birimlerine yoğun bir Ermeni göçü başlatılmıştır. Göç eden Ermeniler kısa sürede bu topraklara da "sahip çıkmaya" çalışarak Ahıska'nın adının değiştirilerek Nor Erzurum adlandırmak istemişlerdir. Fakat yönetim buna müsaade etmemiştir.¹¹³ Gürcistan'ın bahsi geçen bölgelerinde ve Azerbaycan pek çok bölgesinde Ermeni yerleşimcilerden oluşan köyle demografik yapıyı bozarak Ermeni iskân birimlerinin ortaya çıkardığı adacıklar görünümü her geçen gün daha yoğun bir hale gelmiştir. Bu süreç Revan başta olmakla tarihi Türk toprakları üzerinde gelişmiş, Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde (Karabağ, Gence, Nahçıvan vs.) yer yer yoğun Ermeni iskân birimleri oluşturulmuştur. Göçten sonra Ermeni vilayetinde Müslüman nüfus oranı %24'ten % 43'e yükselmiştir.¹¹⁴

Bölgenin demografik dengelerinin değiştirilmesi bir taraftan Türklerin nüfus yeknesaklığını bozmaya yönelirken, diğer taraftan Güney Kafkasya'yı sürekli kontrol altında tutacak bir iç kargaşaya, yani Ermeni-Müslüman çatışmalarına zemin hazırlayacaktır. 20. yüzyılın başlarında bu çatışmalar sistematik bir hal almıştır. Ermeni-Müslüman çatışmalarının en yoğun hale geldiği ilk dönem 1905-1906 yılları olmuştur. O yıllarda Ermenilerin yoğun şekilde yaşadığı tüm bölgelerde Müslümanlara karşı şiddetli katliamlar yapılmıştır. Bu katliamlarda Ermenilerin etkin olmasının birinci nedeni uzun süreli savaş hazırlıkları iken, ikinci nedeni Çar yönetiminin ve yerel kurumlarının açık şekilde Ermeni yanlısı bir tutum sergilemeleri olmuştur. 1911 yılında neşredilen Mehmet Said Ordubadi'nin (1872-1950) yazdığı ve 1905-1906 yıllarındaki Ermeni mezalimini anlatan "Kanlı Seneler"¹¹⁵ ve Mir Möhsün Nevvab'ın "1905-1906 yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması"¹¹⁶ kitaplarında Ermenilerin Güney

¹¹² Николай Шавров, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. Санкт-Петербург, 1911, s. 63-64.

¹¹³ Гурам Мархулия, *Армяне в поисках Армении*, Издательство «Универсал», Тбилиси 2010, с. 22-23.

¹¹⁴ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu, "Qartal", Bakı, 1998, s.15.

¹¹⁵ Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi*, (Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan, Əkrəm Bağirov), "Qafqaz" nəşriyyat evi, Bakı 2007.

¹¹⁶ Mir Möhsün Nəvvab, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası*, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı

Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde işledikleri cinayetlere dair çok sayıda olay kaleme alınmıştır. Ermeni-Müslüman çatışmalarının ikinci büyük evresi 1918'de yaşanmıştır. Bakü'de 31 Mart 1918'de başlayarak üç gün boyunca devam eden kıyımda 12 bin Müslümanı katledilmiştir. Mehmet Emin Resulzade, 1919'da İstiklal Gazetesi "Unutulmaz Facia" adlı makalesinde olayların iç yüzünü bu cümlelerle açmaktadır:

Mart'in 31'i haince bir surette hazırlanmış siyasi facialardan birisi... O günlerde, bir inkılâp nam ve perdesi ile ortaya çıkıp milli edavat icra edilmişti. Burjuvaziye ilân-ı harp edilip neticede Sosyalist, Bolşevik ve Müsavat, hiç birisine fark etmeksizin kesilmek ve atılmak için Müslüman olmak kâfi gelmişti. Bu nokta-i nazardan Bakü'de Şaumyanların çıkarttıkları hadise Leninlerin Leningrad, Petrograd ve Moskova'daki hareketlerine katiyen benzemezdi. Orada sınıflar arası bir harp, burada ise sınıflar arası harp namı altında millî bir katliam icra olunuyordu. Taşnaklar intikam alıyordu. Bu intikam her tür komşuluk, inkılâpdaşlık, vatandaşlık hissini köreltiyor, yan yana sulh ve musellimat içinde yaşayan komşu milletleri senelerce birbirlerinden ayırıyordu... Mart'ta dökülen kanlar Türklerdeki Milliyet ve Hürriyeti -Azerbaycan ateş-i mukaddesesini söndüremedi. Bakü sokaklarında dökülen kanlar... yakılan İsmailiye ise bir ipek işini görerek yüreklerde söndürülmek istenen hürriyet meşalesini daha ziyade tutuşturuyordu. Kanlar içinde boğulmak istenen Azerbaycan fikri bir kere müstakil bir hükümet şekli ile tecelli etti.¹¹⁷

Rusya İmparatorluğu tarafından yürütülen Ermeni politikası 20. yüzyılın başlarında yaşanacak Ermeni-Müslüman çatışmalarına bir zemin hazırlamıştır. Ermenilerin Müslümanlara yönelik saldırıları, ayrıca Çarlık yönetiminin Ermenileri savunması Müslüman toplumun önde gelenleri arasında büyük bir itirazla karşılanırken, onların arasında milli bilinç ve dayanışmanın gelişmesine yol açmıştır. Fakat söz konusu faktör aydınlanma sürecinin gelişmesini tetikleyen tek etken değildi. Batı aydınlarının hürriyet, eşitlik, liberalizm, demokrasi vd. görüşleri Azerbaycan aydınları üzerinde ciddi etkisini göstermiştir. Kuzey Azerbaycan topraklarının Rusya'nın sömürgesi altında olması modernleşme ve aydınlanma, ayrıca millet düşüncesinin ümmet düşüncesinden ayrılması açısından önemli etken olmuştur. Dolayısıyla, Kuzey Azerbaycan, Rusya'da gelişen modernleşmeden de etkilenmiş ve toplumsal bir dönüşüm süreci yaşanmıştır.¹¹⁸ Gericiliğin, hurafenin ve geri kalmışlığın sebeplerinin sorgulandığı bu sürecin başlarında bir millet anlayışının benimsenmesi söz konusu dahi değildi. Millet

1993; Mir Möhsün Nevvab, *Ermeni-Müslüman Çatışması. 10905-1906* (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020; Ali Asker, Serap Bozpolat Ayan, "Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması", *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim yayınevi, Konya 2016 (ss. 381-400).

¹¹⁷ Alxan Bayramoğlu, "Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım əməlləri bədii ədəbiyyatda, *Ulduz* jurnalı, No, 10, 2001, s. 80

¹¹⁸ Ali Asker, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları)", İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, 2021 (ss. 1- 41), s. 2.

anlayışının siyasi anlamda idrak edilmesi için 20. yüzyılın başlarını beklemek gerekecekti. Rusya’da yaşanan gelişmeler 19. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan toplumunda aydınlanmaya, zamanla millet kavramının ümmet kavramından ayrılmasına ve ulus inşa sürecinin doğup gelişmesine yol açmıştır.¹¹⁹

Bir diğer neden ise Çarlık yönetiminin Müslümanlara yönelik asimilasyon, ayrımcılık ve baskı siyaseti olmuştur. Bu sadece Azerbaycan açısından değil, genel olarak imparatorluğun Müslüman toplumları açısından geçerli bir durumdu. Türkistan Müslümanları, Ruslar tarafından Türkistan’a ilerlemenin aracı olarak görülmüş, diğer milletlere göre nispeten daha fazla nüfusa sahip olmalarına rağmen siyasi özgürlüklerinden mahrum bırakılmışlardır.¹²⁰ Müslümanları, Hristiyanlaştırmayı hedefleyen Ruslar, aynı zamanda Gürcülere karşı da benzer uygulamaları izlemiş ve onları da alenen Ruslaştırmak istemişlerdir. 19. yüzyılda dini alanda başlayan Tatar yenileşme hareketi, Tatar ulemasının liderliğiyle başlayan bir uyanış hareketidir ve 19. yüzyıl sonlarına doğru dünyevi bir hareket boyutu kazanmış ve bu hareketlerin dalgasıyla Rusya Müslümanları arasında milli bir uyanış da başlamıştır.¹²¹

1905-1918 yıllarında Kuzey Azerbaycan Türkleri içtimai ve siyasi fikriyatta, daha önceki dönemlere oranla görülmemiş bir yükseliş dönemini yaşamıştır. Gazetecilik, tiyatro, edebiyat ve diğer kültürel alanlarda önemli gelişmeler meydana gelirken yeni milli, siyasi ve ideolojik akımlar ortaya çıkmış, Azerbaycan Türklüğü ümmet dönemini kapatarak millet dönemine bir geçiş süreci yaşanmıştır. 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan’ın tarihinde ilk kez milli bağımsız cumhuriyet kurulmuştur.

2.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)

Birinci Dünya Savaşı sırasında 1917’de Rusya’da gerçekleşen Şubat Devrimi’nin sunduğu görece ılımlı hava Rusya İmparatorluğu’nun genelinde yeraltı faaliyetlerini sürdüren çok sayıda siyasi örgütlenmenin ortaya çıkmasına vesile

¹¹⁹ Ahmet Kanlıdere, “XIX ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 18, 2002, Ankara, s. 420.

¹²⁰ Serap Toprak, Ahmet Öztürk, “Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Ankara, Cilt: 7, Sayı: 16, 2019, s. 1077.

¹²¹ Serap Toprak, Ahmet Öztürk, s. 1078.

olmuştur.¹²² O zamana kadar faaliyetlerini gizli bir şekilde yürüten “Müsavat” Partisi ilk kez açık faaliyete geçmiştir. 22 Ekim 1917’de yapılan Bakü Sovyet’i seçimlerinde “Müsavat”, Bakü’de oyların %40’ını almıştır.¹²³

Monarşinin yıkılmasının ardından Rusya’da Cumhuriyet rejimine geçilmesi dönemin zorlu şartları altında rejim tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Geçici Hükümet, eski İmparatorluk sınırları içindeki bölgelerin yönetimi için yeni yönetsel yapılar öngörmüştür. Bu yapılardan biri de Kafkasya’nın idaresini üstlenecek Ozakom¹²⁴ olmuştur. Fakat Ozakom kurulduğu günden beri başarısız bir yapı olarak kendini göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı’nın devam etmesi, halkın ağır sosyal ve ekonomik durumu, savaş ekonomisinin zorlukları, ayrıca ideolojik-siyasi düzlemde gelişen iç kargaşalar Rusya’da istikrarlı bir sürecin yakalanamayacağını ortaya koymuştur. Bahsi geçen zorluklar ortamında halkın yükselen itirazlarını değerlendirmeyi başaran Bolşevik Partisi önemli güç odağı haline gelmiştir. V.İ. Lenin ve ekibinin amacı Rusya’da bir devrim gerçekleştirmek, iktidara el koymak, kendi dışındaki siyasi güçleri bertaraf etmektir. Bu doğrultuda gerçekleşen Ekim 1917 Devrimi Kafkasya’daki yönetim yapısında da önemli değişikliğe yol açmıştır. Bolşeviklerin iktidarını tanımayan Kafkasya yönetimi Zakavkom adı altında yeniden şekillenmiştir.¹²⁵ Çoğulcu bir siyasi ortama tahammül etmeyen Komünist (Bolşevik) Partisi iktidarı tekeline almak için Tüm-Rusya Kurucu Meclisi’ni dağıtmıştır. Bu olayın ardından Güney Kafkasya yönetimi Maverâ-i Kafkas Seymi (Transkafkasya veya Güney Kafkasya) (Meclis) olarak kurulmuştur.¹²⁶ Şubat 1918’de kurulan Seym, Güney Kafkasya’nın en yüksek otoritesi olarak tasarlanmıştır. Yeni hükümetin görevleri 1) Anayasa hazırlamak 2) sınırları belirlemek 3) savaşı bitirmek 4) anarşi ve karşı devrimci güçleri bastırmak 5) toprak reformu yapmak idi. 3 Mart’ta Sovyet Rusya, Almanya ile Brest-Litovsk Barış Anlaşması’nı imzalamıştır.¹²⁷ 22 Nisan 1918’de Transkafkasya Seymi, yeni cumhuriyeti- Transkafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti’ni ilan etmiştir. Cumhuriyetin sınırları içinde eski Rus İmparatorluğu’nun Bakü, Elizavetpol,

¹²² Alesker Aleskerov, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişmeleri*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2007, s.175.

¹²³ *Azərbaycan tarixi* (İqrar Əliyevin redaktorluğu ilə), “Elm”, Bakı, 1993, s. 243.

¹²⁴ Ozakom, Rusça “Osobiy Zakavkazskii Komitet” - “Özel Maverâ-yı Kafkasya Komitesi”.

¹²⁵ Transkafkasya Komiserliği (Zakavkazskiy Komissariat)

¹²⁶ Ali Asker, “Azerbaycan’da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) Ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 75, 2015, (ss. 536-546), ss.537-538.

¹²⁷ *Azərbaycan tarixi*, s. 244.

Erivan, Tiflis, Kutaisi eyaletleri, Batum ve Kars bölgeleri, Zagatala ve Sohum bölgeleri yer almıştır. Adında federasyon yazılmasına rağmen, aslında bu bir federal devlet değildi, fakat üç ana unsur, Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Ermenilerin siyasi güçlerini barındırıyordu. Türk hükümeti, 25 Nisan 1918 yılında bir yazı göndererek yeni devletin bağımsızlığını tanıdığını açıklamıştır.¹²⁸ Ancak yaşanan gelişmeler, kuruluşundan bu yana Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni hizipleri arasındaki ciddi fikir ayrılıklarını yumuşatamamış, bu nedenle Seym'in faaliyetleri tamamen durmuştur. Ardından 26 Mayıs 1918'de Gürcü heyet, federasyondan ayrılarak Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu gelişmenin ardından Seymin Azerbaycanlı vekilleri Milli Şura tesis ederek bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir.¹²⁹ Yeni kurulan cumhuriyetin ilk hükümeti Feth Ali Han Hoyski başkanlığında kurulmuştur. 30 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanı ile ilgili dünyanın önemli devletlerinin dışişleri bakanlarına F. Hoyski'nin imzasıyla telgraf gönderilmiştir. 4 Haziran'da Batum'da Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Barış ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın 4. maddesine göre Türk hükümeti, Azerbaycan'a askeri yardım sağlamayı taahhüt etmiştir. Haziran ayı ortasında Tiflis'ten Gence'ye taşınan Azerbaycan hükümeti, ciddi iç ve dış sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu arada Nuru Paşa'nın askeri tümeni de Gence'de idi. Milli Şura Gence'de güçlü bir muhalefetle karşılaşmıştı.¹³⁰ Bu durum ilhakçılar ve istiklalcılar adlı iki farklı grup veya bakış açısını ortaya çıkarmıştır. Genellikle büyük toprak ağaları ve zengin kesim Azerbaycan'ın bağımsızlığını değil, Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesinin doğru tercih olacağını savunmuştur. Bu durum, yeni kurulan cumhuriyetin varlığını bile kuşku altına almıştır. Sonunda istiklalcı güçlerin bazı tavizlerde bulunmasıyla sorun aşılabilemiştir.¹³¹ M. E. Resulzade başkanlığındaki Milli Şura'nın kararlı tutumu Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda güçler mutabakatını sağlayabilmiştir. 17 Haziran 1918'de toplanan Milli Şura, iki önemli karar almıştır. Bunlar "Geçici Hükümetin Hak ve Görevleri Hakkında" ve "Milli Konsey'in Feshedilmesi Hakkında"

¹²⁸ Rameş Rzayev, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 2, Güz 2020, s. 902.

¹²⁹ İradə Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan XXI. əsrin əvvəllərinədək)*, Bakı, "Mütərcim", 2015s. 245.

¹³⁰ İ. Məmmədov, Ç. Məmmədov, *Azərbaycan tarixi, XX əsr-XXI əsrin əvvəlləri: mühazirələr kursu*, Uniprint, Bakı, 2010, s. 80.

¹³¹ Bu konuda bkz: Qiyas Şükürov, "Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklâl ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)", İçinde: *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, (Ed.: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, (ss. 38-72).

kararlarıdır. Bu süreçte Resulzade, Şura'nın feshedilmesini demokrasinin gerilemesi ve gericiliğin başarısı olarak değerlendirmiştir.¹³² Azerbaycan, kendi bağımsızlığını ilan etmiş olsa da ülke genelinde egemenliğini tam tesis edememiştir. Zira daha önceden Bolşevikler Bakü'yü ele geçirilerek Azerbaycan'ın tamamına yayılmak için askeri ve siyasi faaliyetlerini sürdürmekteydi. 12 Haziran 1918'de S. G. Şaumyan'ın emriyle Bakü Sovyeti'nin askeri güçleri Gence'ye saldırı başlatmıştı. Fakat 4 Haziran 1918 tarihli Azerbaycan-Türk Anlaşması'nın 4. paragrafı uyarınca Azerbaycan-Türk birleşik kuvvetleri, haziran ayının 27'sinden temmuz ayının 1'ne kadar Göyçay civarında dört gün süren savaşta Bakü Sovyet'i birliklerini ağır bir şekilde mağlup ederek Gence'ye ilerlemesini durdurmuştur. Azerbaycan ordusundaki asker ve subay eksikliği Bakü'yü kurtarma iktidarında olan bir ordunun kuruluşunu zorlaştırırsa da hükümet harekatta kararlı idi ve bu konuda bazı ek önlemler alınmıştır. Bu kapsamda 26 Haziran'da eski Müslüman birlikleri "Azerbaycan Kolordusu"na dönüştürülmüş, 11 Ağustos'ta genel seferberlik ilan edilmiş ve 1894-1899 doğumlu tüm Azerbaycan vatandaşları askere çağrılmıştır. 31 Temmuz 1918'de Bakü'de siyasi tartışmaların yoğun şekilde tartışıldığı bir ortamda, Bakü Sovyeti'nin oturumunda Halk Komiserleri Sovyeti istifa etmiş, ardından Sentrokaspi Diktatörlüğü şehri ele geçirmiştir.¹³³ Kafkas İslam Ordusu¹³⁴ tarafından düzenlenen 15 Eylül harekâtı Bakü'nün kurtuluşu ile sonuçlanmış ve hükümet Gence'den Bakü'ye taşınmıştır. 1919 yılında güney bölgesinde de ayrılıkçı güçlerin direnişi kırılmıştır. Mayıs 1919'da Lenkeran şehri merkez olmak kaydıyla bölgede "Muğan Sovyet Cumhuriyeti" kurulmuştu. Ağustos 1919'da başlatılan askeri operasyonlar sonucunda bu yasa dışı oluşum da ortadan kaldırılarak, bölgenin tamamında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliği tesis edilmiştir.¹³⁵ Diğer tartışmalı sınır sorunları da karar bağlanmıştır. Gürcistan Cumhuriyeti ile 16 Haziran 1919 tarihinde yapılan anlaşmaya göre, %91,9'u Müslümanlardan oluşan Zagatala-Balaken toprakları, Azerbaycan sınırları içinde kalmıştır. Ardından Zagatala, Gah ve Balaken topraklarını kapsayan Zagatala Valiliği kurulmuş, Memmedağa Şahmaliev vali olarak

¹³² İradə Nuriyeva, s. 246.

¹³³ İradə Nuriyeva, s. 246.

¹³⁴ Kafkas İslam ordusu, harekât ve muharebelerle ilgili kapsamlı bir araştırma için bkz: Gıyas Şüküroğlu, Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Türkiyat Araştırmaları, Yayınlanmamış Tezi), Ankara, 2023.

¹³⁵ İradə Nuriyeva, s. 246.

atanmıştır.¹³⁶ Bunun yanı sıra Guba-Haçmaz bölgesindeki ayrılıkçı eğilimlere son verilmiştir. Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti, ülke topraklarının tamamında egemenliğini tesis etmiştir.¹³⁷

Azerbaycan Cumhuriyeti parlamenter devlet yapısına sahip bir devlettir. İstiklal Beyannamesi'ne göre, Azerbaycan'da üstün güç ve egemenlik halkın elindeydi. Yasama yetkisi parlamentoya, yürütme yetkisi ise parlamentoya karşı sorumlu olan hükümete aitti. Parlamento, faaliyetlerinde hukuku, çoğulculuğu, çok partili sistemi ve kuvvetler ayrımı prensibini benimsemişti. Alınan kararlar kapsamında yasama ve yürütme arasındaki görev ve yetki paylaşımı, ayrıca iç siyasi istikrar amacıyla çeşitli adımlar atılmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan hükümeti, devletin sürekliliği anlayışından hareket ederek cumhuriyet öncesi dönemde yürürlükte olan hukuk normlarını zaruri ölçüde ve geçici olarak uygulamaya devam etmiştir. Bu dönemde Azerbaycan yönetiminin öncelikleri siyasetin demokratikleşmesi, hukukun güçlendirilmesi, sosyal devlet politikalarının uygulanması olmuştur.¹³⁸ 17 Haziran 1918'de askeri yapıların yanı sıra devlet daireleri, mahkeme ve okul sisteminin millileştirilmesi hükümetin temel görevlerinden biriydi. 26 Haziran'da Azerbaycan Milli ordusunun kurulmasına ilişkin kararname çıkarılmıştır. 27 Haziran'da Azerbaycan Türkçesi dili, devlet dili olarak ilan edilmiştir. 24 Haziran 1918 tarihli kararla, üzerinde beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldız bulunan kırmızı bayrak, milli bayrak olarak kabul edilmiştir. 9 Kasım'da bu bayrağın yerini yeşil, kırmızı ve mavi şeritlerden oluşan üç renkli bayrak almıştır. M. E. Resulzade'nin belirttiği gibi Azerbaycan'ın milli bayrağındaki bu üç renk "*Türk milli kültürünün, modern Avrupa demokrasisinin ve İslam medeniyetinin sembolüdür*".¹³⁹

2.2.1. Cumhuriyetin Kurucu Belgesi - İstiklal Beyannamesi (Misak-ı Milli)

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucu belgesi, Misak-ı Milli, başka bir adla İstiklal Beyannamesi'dir. Azerbaycan, İstiklal Beyannamesi ile egemen ve bağımsız bir devlet statüsü aldığını tüm dünyaya duyurmuştur. Bu Beyanname ile Azerbaycan Türkleri,

¹³⁶ Bu konuda bkz: Şamil Rehmanzade, "Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri Bağlamında Zakatala Sorunu", İçinde: *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, (ss. 210-218).

¹³⁷ İradə Nuriyeva, s. 247.

¹³⁸ Ali Asker, "Birinci Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan'ın Benimsediği Hükümet Sistemi...", s. 225.

¹³⁹ *Azərbaycan tarixi*, s. 248.

demokratik halklar ailesine dahil olan ilk Müslüman-Türk Cumhuriyeti olmuştur.¹⁴⁰ Mehmet Emin Resulzade'ye göre ““28 Mayıs 1918'de kabul olunan Azerbaycan 'İstiklal Beyannamesi' edebi bir uyanışla başlayan, 1905'te bilhassa canlanan fikir gayesi 1. Dünya Harbi esnasında Azerbaycan Türkcülüğünün hürriyet ve istiklalini umuma ilanidir.”¹⁴¹

Beyanname, Giriş ve altı maddeden ibarettir. Beyanname, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin nitelikleri konusunda çağdaş devlet düşüncesini yansıtırken, dış politikası konusunda da temel ilkeleri belirlemiştir:

- Genel seçimle intihap olunan Azerbaycan Milli Şurası bütün insanlara ilan ediyor ki;
- 1) Bugünden itibaren Azerbaycan halkları egemen haklara malikdirler, Güney ve Doğu Transkafkasya'dan ibaret Azerbaycan egemen ve bağımsız devlettir.
 - 2) Bağımsız Azerbaycan'ın siyasi kuruluş şekli demokratik Cumhuriyettir.
 - 3) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle, özellikle komşu olduğu millet ve devletlerle, iyi münasebetler kurmaya azimlidir.
 - 4) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi sınırları dahilinde milliyet, din, sosyal durum ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın, bütün vatandaşlara vatandaşlık ve siyasi hakları vermektedir.
 - 5) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi arazisinde yaşayan tüm milletlere serbest gelişmeleri için geniş imkanlar verir.
 - 6) Müesseseler Meclisi toplanana kadar Azerbaycan'ın yönetimi başında halk oylaması ile seçilen Milli Şura ve onun karşısında sorumlu Geçici Hükümet bulunur.¹⁴²

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucu belgesi olarak İstiklal Beyannamesi gerek devletin siyasi yapısı, siyasi rejimin nitelikleri, gerekse de egemenlik ilkeleri ve dış politikaya dair önemli maddeler içermektedir. Beyannamenin 1. maddesinde Azerbaycan'ın egemenlik ilkesi belirtilmiştir. Ayrıca söz konusu maddede Azerbaycan ülkesinin güney Kafkasya'nın güney ve doğu bölgelerinden oluştuğunu ifade ederek ülke unsurunu hukuki ve siyasi bakımdan belirlemiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu arifesinde, Azerbaycanlıların Güney Kafkasya'da elli yıl boyunca yaşadıkları topraklar yaklaşık 150 bin km²'ye eşitti. 1918 yılında Güney Kafkasya'da bağımsız devletler kurulurken, eski Azerbaycan topraklarının bir bölümünde Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Genç Azerbaycan Cumhuriyeti Ermenilere taviz vermek ve Azerbaycan'ın kadim kültür merkezlerinden biri olan ve eski Revan Hanlığı'nın başkenti olan Revan şehrini yeni kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin “siyasi merkezi” olarak tanımak zorunda kalmıştır.¹⁴³ O dönemde kurulan Ermenistan ise 9.800 km² toprak parçası üzerinde ilan edilmiştir. Fakat ilerleyen süreçlerde tarihi Azerbaycan toprakları üzerinden yüzölçümünü

¹⁴⁰ *Azərbaycan gazetesi*, 28 Mayıs, 1919, No-110.

¹⁴¹ Rameş Rzayev, s. 896-897.

¹⁴² Bkz: Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991; “Azerbaycan” gazetesi, 28 Mayıs, 1919, No-110; İstiqlal Bəyannaməsi. AR Milli Kitabxana http://anl.az/el/emb/Cumhuriyyet/istiqlal_beyannamesi.htm

¹⁴³ Əhali, <https://axc.preslib.az/az/>, (Erişim tarihi: 12.05.2023).

genişletmiş, Sovyet döneminde ise Zengezur’u ilhak etmiştir. İstiklal Beyannamesi’nin 1. maddesinde Azerbaycan’ın egemen ve bağımsız devlet olduğu hükme bağlanmıştır. Bilindiği üzere egemenlik iki türdür: iç ve dış egemenlik. İç egemenlik devletin kendi sınırları içinde tesis ettiği egemenliktir. Bu durumda devlet ülke hudutları içinde yer alan ülkenin tamamında iktidar gücünü kurmuş olacaktır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Azerbaycan Cumhuriyeti 28 Mayıs 1918 yılında ilan edilmesinden sonra belli bir süre iç egemenliğini ülkenin tamamında tesis etmek için uğraşmıştır. Dış egemenlik ise bir ülkenin diğer ülkeler ve uluslararası sistem karşısındaki egemenliğidir. Dış egemenlik devletin dışarıda hiçbir devlete bağlı olmaması anlamına gelmekte olup, bağımsızlık şeklinde ifade edilmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğu andan itibaren kendi bağımsızlığını dünyaya duyurarak dış egemenlik ilkesini beyan etmiştir. Dönemin Başbakanı Feth Ali Han Hoyski, Azerbaycan’ın bağımsızlığına dair bildiriyi Türkiye üzerinden tüm dünyaya ilan etmiştir. Bildiri, telegram yoluyla Başbakan tarafından Londra, Paris, Roma, Berlin, Viyana, Moskova, Washington, Bükreş, Madrid, Lahey, Stockholm, Kristianiya, Kiev, Kopenhag, Tahran ve İstanbul şehirlerine çekilmiştir.¹⁴⁴

Hariciye Nezaretine

Gürcistan’ın ittihattan çıkması üzerine Maverâ-yı Kafkas Müttehit Cumhuriyeti inhilal eylemiştir.¹⁴⁵ Şehr-i halin¹⁴⁶ 28’ci günü akd-i ictima eden Azerbaycan Şura-yı Millisi Maverâ-yı Kafkas’ın cenub-i şarkisinde vaki olan Azerbaycan’ın istiklalini ilan ve Azerbaycan Cumhuriyeti’ni teşkil eylemiştir. Keyfiyyetten hükümet-i metbuanızın¹⁴⁷ haberdar edilmesini suret-i mahsusada¹⁴⁸ rica eyler ve ihtiramat-ı faikamı takdim ile kesb-i şeref ederim¹⁴⁹. Hükümetin şimdilik makarr-ı muvakkatı¹⁵⁰ Yelizavetpol’dur.

30 Mayıs 1918

Azerbaycan Cumhuriyeti Meclis-i-Nuzzar Reisi¹⁵¹ Hoyski

*Nüsha-yı musaddaka ve müsecclesi*¹⁵² imza edilmiştir.

*Reis-i Nuzzar*¹⁵³

İstiklal Beyannamesi’nin 3. maddesinde “*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle, özellikle komşu olduğu millet ve devletlerle, iyi münasebetler kurmaya*

¹⁴⁴ Bkz: Alimerdan Bey Topçubaşov, *Azerbaycan’ın Teşekkülü*, “Ahmediyye” matbaacılık şirketi, İstanbul, 1334/1918

¹⁴⁵ Inhilal eylemiştir- dağılmıştır

¹⁴⁶ şehr-i halin – aynı ayın

¹⁴⁷ Hükümet-i metbuanızın- (mensubu olduğunuz) hükümetinizin

¹⁴⁸ Suret-i mahsusa - özellikle

¹⁴⁹ İhtiramat-ı faikamı takdim ile kesb-i şeref ederim – en derin saygılarımı sunmaktan şeref duyuyorum.

¹⁵⁰ Makarr-ı muvakkatı – geçici başkenti

¹⁵¹ Meclis-i-Nuzzar Reisi – Bakanlar Konseyi Başkanı

¹⁵² Nüsha-yı musaddaka ve müsecclesi – onaylanmış ve tescil edilmiş nüshası

¹⁵³ Reis-i Nuzzar - Başbakan

azimlidir” hükmü yer almaktadır. Bu madde Azerbaycan Cumhuriyeti, dış politikasını iyi komşuluk ilkelerine göre tesis edecektir. Azerbaycan Cumhuriyeti 23 aylık bağımsızlık döneminde komşu ülkelerle, özellikle Gürcistan’la iyi ilişkiler kurarak geliştirmiştir. İki ülke arasında yaşanan sınır sorunları çözüme bağlanarak barış ortamı tesis edilmiştir. Fakat Ermenistan’la sürekli sınır ve toprak sorunları yaşamıştır. Bu sorunlar Azerbaycan’ın egemenlik hakkının telsiz edilmesini zorlaştırırken, Sovyet Rusya’nın işgali sürecinde de ilave zorluklar yaratmıştır.

2.2.2. Dış Politika ve Diplomasi

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin dış politikası beş dinamik üzerinden ele alınabilir. Bunlar 1) Devletin bağımsızlığının fiilen ve hukuken tanınmasını sağlamak, 2) Genel güvenlik ile sınırların güvenliğini tesis etmek, 3) Büyük güçler arasında müttefik bulmak, 4) Komşularla ve diğer devletlerle siyasi, ekonomik ve ticari ilişkiler kurmak, 5) Kafkas Konfederasyonu fikrinin desteklenmek.¹⁵⁴ O dönemde çeşitli ülkelerle ilişkilerini güçlendirmek isteyen Azerbaycan yönetimi, aktif bir dış politika izlemiştir. Azerbaycan’ın bu süreçte ilişkileri yakın dostluk ve müttefiklik ilişkileri kurduğu devlet Osmanlı İmparatorluğu idi. İki ülke arasında 4 Haziran 1918’de imzalanan Dostluk ve Barış Antlaşması Azerbaycan’ın varoluşu açısından hayati önem taşımıştır. Antlaşmanın Giriş kısmında şöyle denilmekteydi:

Bir taraftan Hükûmel-i Osmaniye diğer taraftan ahiren ilân-ı istiklâl eden Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi siyasi, hukuki, iktisadi ve fikri sahalarda memleketleri arasında münasabat-ı dostane ve hem-civan tesis hususunda ittifak ettiklerinden murahhastan olmak üzere Saltanat ı Seniyye-i Osmaniye Adliye Nazın ve Şura-yı Devlet Reisi devletlü Halil Bey Efendi hazretleriyle Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı Ferik devletlü Vehip Paşa hazretlerini ve Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Hariciye Nazın Mehmed Haşan Bey Hacinski hazretleriyle Meclis-i Milli Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey hazretlerini tayin etmişler ve müşarünileyhim ale’l-usul tanzim olunan ruhsatnamelerini tetkik ve teati ettikten sonra mevadd-ı atıye-yi kararlaştırmışlardır.¹⁵⁵

Bu Antlaşmanın 4. maddesi ile “*Azerbaycan Hükümeti’nden gelecek bir talep durumunda, Osmanlı Hükümeti dahilî düzen ve asayişin temini için, gerektiğinde silah kuvvetiyle yardımda bulunacağını taahhüt ediyordu ki, Türk Ordusu bu maddeye*

¹⁵⁴ Vügar İmanbeyli, “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADR) Dış Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9(2), 2020, s. 231.

¹⁵⁵ Cemil Hesenli, “Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)”, İçinde: *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, ((ss. 227-256), s. 231.

dayanarak 1918 yılının ikinci yarısında Bakü'yi kurtarma savaşına girişecektir."¹⁵⁶ Kafkas İslam Ordusu'nun 15 Eylül 1918 harekâtı bu antlaşma doğrultusunda gerçekleşmiş olup, Azerbaycan'ın egemen hakkı olarak toprak bütünlüğünün tesisi edilmesinde büyük rol oynamıştır. Aynı dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlık adımına karşı çeşitli emperyalist devletlerin işgal ve sömürgecilik planları devreye sokulmuştur. Bu kapsamda İngilizler, bölgeyi kontrol etmek isterken Almanlar ile Ruslar arasında Bakü petrollerini pazarlık konusu yapan 27 Ağustos 1918 tarihli gizli bir anlaşma da imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Almanya, Türk ordusunun Guba, Bakü ve Şamahı bölgelerini geçmemesi konusunda kendisine verilecek olan güvenceye karşılık Rusya'nın Bakü ve etrafında petrol çıkartmasına uygun ortam sağlayacaktı. Elde edilen petrolün dörtte biri Almanya'ya ait olacaktı. Müttefiklik olgusunun her türlü ahlaki değerini görmezden gelen Almanya'nın bu planları Enver Paşa'nın kararlı tutumu sonucunda gerçekleşmemiştir. Nitekim, Almanların ısrarlı tutumuna karşı koyan Enver Paşa Bakü hareketinin önemi konusunda şöyle diyordu: "*Almanlar Bakü'nün Azerbaycanlılara bırakılmasını kabul etmezlerse, teşekkül eden Azerbaycan Hükümeti'nin Bakü olmaksızın vücut bulamayacağını iddia etmeliyiz ve bu konuda ısrarcı olmalıyız*"¹⁵⁷ 5. Kafkas Tümeni ve 15. Piyade Tümeni, bölgedeki Rus ve Ermenilere ait birlikleri ortadan kaldırmış olsa da Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmiş ve Mondros Anlaşması gereği Kafkas İslam Ordusu bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine İngiliz işgal birliği Bakü'ye girmiştir.¹⁵⁸ Mehmet Emin Resulzade'ye göre, 1500 kişilik Azerbaycan ordusu ülkenin farklı bölgelerine dağılmış olduğundan ve 500 milis (polis) Bakü'de kaldığından, sorunun yalnızca diplomatik olarak çözülmesi gerekmektedir. N. Yusifbeyli, A. Ağayev ve M. Refiyev'den oluşan Azerbaycan heyetinin İran'daki İngiliz birliklerinin komutanı General Thomson ile Enzeli'de görüşmüşlerdir. General Thomson, Azerbaycan hükümetinin Türk komutanlığının entrikaları üzerine teşekkül ettiğini, Azerbaycan delegasyonunun aksi iddiasını, Bakü'ye gelerek inceleyeceklerini vurgulamıştır. Bakü limanına vardığında General Thomson, şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Cihan savaşının sona ermesi münasebetiyle sizleri tebrik ederim. Birleşik İngiliz, Fransız ve Amerikan Kuvvetlerinin Genel Komutanı sıfatıyla sizlere şunu belirtmek isterim: Buraya Türkiye Hükümeti ile imzalanan mukaveleye binaen geldik ve sizin sınırlarınızı koruyan

¹⁵⁶ Enes Şahin, "Osmanlı'nın 'Unutulmuş Son Diploması' Zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1918)", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 1-5 Ekim 2018, Ankara 2018, (ss. 79-98), s. 85.

¹⁵⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: III, Ankara, 1983, s. 225.

¹⁵⁸ Nilüfer Mutlu, "Hanlıklardan Cumhuriyete Doğru Azerbaycan'ın Kısa Tarihi (1747-1920)", *B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt; 37, Sayı: 1, 2018, s. 158-160.

Osmanlı askerlerinin yerine görev almak niyetindeyiz. Ne şimdi ne de gelecekte sizin iç işlerinize müdahale etme düşüncemiz mevcut değildir. Ümit ederim sıkı iş birliği sayesinde her şey iyiliğe doğru ilerler.¹⁵⁹

16 Kasım'da Azerbaycan Milli Şura, beş aylık aradan sonra yeniden faaliyete başlamıştır. 19 Kasım'da Milli Şura, ikinci toplantısında "Azerbaycan Parlamentosu'nun Kurulmasına Dair Kanunu" kabul etmiştir. Olağanüstü şartlarda Kurucu Meclis'in toplanması mümkün olmadığından, en yüksek yasama organı olan Milli Şura'nın Azerbaycan Parlamentosu'na dönüştürülmesine karar verilmiştir. Kanuna göre, Azerbaycan'da yaşayan tüm milletler parlamentoda temsil edilecekti. 120 üyeden oluşan Azerbaycan Parlamentosu'nda Azerbaycan Türklerine 80, Ermenilere 21, Ruslara 10, Alman, Yahudi, Gürcü ve Polonyalılara ise 1'er sandalye ayrılmıştı. Kalan 5 yerden 3'ü Bakü sendika örgütüne, 2'si Bakü Petrol Sanayicileri Konseyi ve Ticaret-Sanayi Birliği'ne ayrılmıştı.¹⁶⁰

Azerbaycan Milli Şurası Rusya Milli Şurası temsilcilerinin parlamento çalışmalarına dahil edilmesi amacıyla bir uzlaşma seçeneği önermişti. Ancak Azerbaycan'ın hala Rusya'ya ait olduğunu iddia eden ve bu nedenle Azerbaycan halkının kendi kaderini belirleme hakkını reddeden Rusya Milli Şurası, parlamento temsilci göndermemiştir. Rusların bu tutumu, İngiliz komutanlığı ile Azerbaycan hükümeti arasındaki yakınlaşma sürecine ivme kazandırmıştı. Müsavat Partisi'nin ve diğer sol örgütlerin Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını savunmada gösterdiği kararlılık, Rusya Milli Şurası içinde uyuşmazlıkların doğmasına ve sonunda bu örgütün dağılmasına yol açmıştır. Rusya Milli Şurası'nın bazı üyeleri ayrılarak "Rus-Slav Topluluğu" adında bir örgüt kurmuşlardı. Bu örgüt Azerbaycan Parlamentosu ve hükümetinin çalışmalarına katılmaya hazır olduğunu ifade etmişti. Bunun üzerine Azerbaycan'daki Ermeni toplumu ve "Taşnaksutyun" Partisi de parlamentoya kendi temsilcilerini gönderme konusunda mutabakata varmıştı.¹⁶¹ 7 Aralık 1918'de Azerbaycan Parlamentosu'nun kuruluş toplantısı gerçekleştirilmişti. Meclis Başkanı makamına Ali Merdan Bey Topçubaşov, Birinci Yardımcı görevine Hasan Bey Ağayev seçilmişti. Ardından Başbakan Feth Ali Han Hoyski söz alarak hükümetin yetkilerini bıraktığını ve tüm yetkiyi parlamentoya devrettiğini duyurmuştu. Görüş farklılıklarına rağmen tüm kesimler bir konuda hemfikir: Parlamento'nun faaliyetinin temel amacı

¹⁵⁹ 28 May 1918: *Azerbaycan Cümhuriyyeti İstıqlalının Birinci Sene-i Devriyesi*, Bakı, 1919, s. 13-14.

¹⁶⁰ *Azərbaycan tarixi*, 7 cildə, V c. (1900-1920-ci illər), Bakı, Elm, 2008, s. 377.

¹⁶¹ *Azərbaycan tarixi*, 7 cildə, s. 380.

Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve milli-siyasi haklarının korunması, Azerbaycan ile diğer Kafkas halkları arasında dayanışmanın sağlanması, demokratik devlet yapılanması ve parlamentodaki tüm grupların bu hedefler etrafında sıkı bir şekilde birleşmesiydi. Doksan yedi üyeden müteşekkil Azerbaycan Parlamentosu'da 10 grup halinde faaliyet göstermekteydi.¹⁶² Parlamantonun faaliyete başlaması, uluslararası camia tarafından Azerbaycan hükümetine duyulan güvenin pekiştirmede önemli rol oynamıştır. 26 Aralık 1918'de yeni kabine Feth Ali Han Hoyski'nin başkanlığında kurulmuştur. Feth Ali Han Hoyski aynı zamanda Dışişleri Bakanı görevini üstlenmiştir. 28 Aralık 1918'de İtilaf kuvvetleri adına açıklama yapan General Thomson, yeni hükümete güven duyduklarını belirterek, Başbakan Hoyski başkanlığındaki yeni kabinenin Azerbaycan'daki yegâne meşru yönetim gücü olduğunu, Azerbaycan'daki İtilaf Kuvvetleri Komutanlığının bu hükümete gereken her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. Bu açıklamadan sonra Bakü'ye gelen Kafkasya ve Balkanlar'daki İngiliz Orduları Genel Komutanı General George Miln de bölgedeki yegâne meşru yönetimin Azerbaycan hükümeti olduğunu beyan etmiştir.¹⁶³

Bakü petrolünün bağımsız bir Kafkas hükümetinin elinde olması ve genel olarak Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması İngilizlerin işine yaramaktaydı. Azerbaycan'ın da bu durumu kullanması gerekirdi. İstiklal Beyannamesi'nin kesin olarak uygulanması büyük ölçüde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünya devletleri tarafından tanınmasına bağlıydı. Bu yüzden Azerbaycan'ın kaderi Paris Barış Konferansı'nda belirlenecekti. 8 Ocak 1919'da Bakü'den yola çıkan ve İstanbul'da bir gecikmenin ardından Mayıs ayı başında Paris'e gelen Azerbaycan heyetinin hedefi, Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığının tam ve koşulsuz tanınmasını sağlamaktı.¹⁶⁴

Azerbaycan'ın egemenliğinin ülke genelinde tesisini engelleyen başlıca faktör Ermeni güçleri idi. Nitekim Ermenilerin Azerbaycan topraklarını ele geçirmeye çalıştıkları açık bir şekilde görülmektedir. 1918 yılı Haziran ayı sonlarında düzenlenen İstanbul Konferansı'nda Ermeni delegasyonu başkanı A. Agaronyan Şuşa, Karyagin, Cavanşir, Zengezur, Derelyez, Sürmeli, Nahçıvan, Şerur bölgelerinin de Ermenistan'a ait olduğunu iddia etmiştir. Azerbaycan ise barış ve istikrarın sağlanması adına bölgedeki Ermenilerin silahsızlandırılmasını savunmuştur. Ermenistan ise buna karşı

¹⁶² *Azərbaycan tarixi*, 7 cildə, s. 380.

¹⁶³ Cemil Hesenli, s. 239-240

¹⁶⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Bakı, 1990, s. 50.

çıkılmış ve Ermeni çeteler, 1918 yılının yazında Karabağ ve Zengezur bölgelerinde Müslüman halka karşı yağma, şiddet ve soykırım olayları gerçekleştirmişlerdir.¹⁶⁵ Azerbaycan'ın bağımsızlığı açısından en büyük tehdit kuzeyden gelmekteydi. Bir taraftan Bolşeviklerin eski Rusya İmparatorluğu hudutları içinde “devrimi yayma” planları, diğer taraftan Bolşeviklere karşı savaşan ve Kafkasya'yı işgal etmeye çalışan Denikin'in askeri müdahalesi Kafkasya'nın yeniden işgaline yönelik idi. Bolşevik karşıtı hareketlerinden dolayı İngiltere de General Anton Denikin'i desteklemekteydi. Bu paradoksal durum karşısında Azerbaycan yönetimi gereken önlemleri alma çabasıındaydı. Mart 1919'da Hoyski hükümeti istifa etmiş ve 14 Nisan'da N. Yusifbeyli başkanlığındaki yeni hükümet kabinesi parlamento tarafından onaylanmıştı. 25 Nisan 1919'da Tiflis'te siyasi, ekonomik, mali ve toprak anlaşmazlıklarını çözmek için Güney Kafkasya devletleri arasında bir konferans yapılmıştı. Konferansta Ermenistan öncelikli olarak toprak anlaşmazlıklarının çözülmesini talep edilmişti. Ancak Anton Denikin ordusunun Dağıstan ve Gürcistan'a yönelik saldırılarının başlaması nedeniyle konferans çalışmalarına ara verilmişti.¹⁶⁶ Böyle bir durumda 26 Mayıs ve 5 Haziran tarihlerinde parlamentonun olağanüstü oturumları yapılmıştı. Olağanüstü yetkilere sahip özel bir organ olarak Devlet Savunma Komitesi oluşturulmuştu. 11 Haziran 1919'da Devlet Savunma Komitesi tüm Azerbaycan topraklarında sıkıyönetim ilan etmişti. 11 Haziran 1919'da Thomson'un yerine İngiliz birliklerinin komutanı olarak getirilen General Cory N. Yusifbeyli'ye, Azerbaycan ile Denikin'in “Gönüllü Ordu”su Petrovsk'un beş mil güneyinden geçen bir sınır çizgisinin belirlendiğini, Denikin'in bu çizgiyi geçmesinin yasaklandığını bildirmiştir. 27 Haziran 1919'da Azerbaycan-Gürcistan askeri-savunma paktının imzalanmasına yanıt olarak Denikin, her iki cumhuriyete ekonomik ambargo uygulayacağını duyurmuştur. Taşnak hükümeti, Ermenistan ve ordusunun Azerbaycan'a karşı mücadelede Denikin birliklerinin öncüsü rolünü oynadığını açıkça ortaya koymuştu.¹⁶⁷ 28 Mayıs 1919 Bağımsızlık Günü'nde Paris Barış Konferansı'na katılan Alimerdan Bey Topçubaşov'un başkanlığındaki Azerbaycan heyeti, ABD Başkanı W. Wilson tarafından kabul edilmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının tamamına karşı hak iddia eden İran'ın Paris Konferansı'ndaki tutumu beklenmedi. 9 Ağustos 1919'da İngiliz-İran Antlaşması'nın imzalanmasının ardından İranlılar

¹⁶⁵ İlgar Niftaliyev, “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-20) Döneminde Karabağ ve Zengezur'la İlgili Mücadele”, İRS Az, 1(9), İlkbahar 2014, s. 50-51.

¹⁶⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, s. 52.

¹⁶⁷ İradə Nuriyeva, s. 251.

konferans çalışmalarının dışında tutulmuştu. Ağustos 1919'un ikinci yarısında İngiliz birlikleri, Bakü'yü terk etmiş ve Azerbaycan tam bağımsız bir devlet olarak yaşamaya başlamıştı.¹⁶⁸

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSR) Dışişleri Bakanı G. V. Çiçerin'in Ocak 1920 başlarında Azerbaycan hükümetine gönderdiği notada, Sovyetler Birliği'nin halkların kendi kaderini tayin etme hakkına saygı duyduğunu belirterek, Azerbaycan'a Denikin'e karşı askeri ittifak kurma teklifinde bulunmuştu. Azerbaycan hükümeti bu önerinin asıl amacının Azerbaycan'ı zayıflatmak, eşit olmayan şartlarda Denikin'le çatışmaya sokmak ve ardından bağımsızlığına son vermek olduğunun farkındaydı. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Feth Ali Han Hoyski cevap notasında Denikin ile Sovyet hükümeti arasındaki mücadelenin Rus halkının iç meselesi olduğunu, Azerbaycan hükümetinin Rusya'nın içişlerine karışma niyetinde olmadığını bildirmiştir.¹⁶⁹ G. V. Çiçerin, 23 Ocak 1920 tarihli ikinci notasında, Azerbaycan hükümetini Denikin'e karşı savaşmayı reddetmekle suçlamıştı. Feth Ali Han Hoyski Azerbaycan ile Sovyet Rusya arasındaki herhangi bir müzakerenin ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığının Sovyet hükümeti tarafından kayıtsız şartsız tanınmasından sonra başlayabileceğini vurgulamıştır. G. V. Çiçerin, 7 Mart 1920'de Azerbaycan hükümetine gönderdiği notada "*Azerbaycan'ın bağımsızlığının ancak Sovyet Rusya ile Azerbaycan arasındaki karmaşık ilişkiler kompleksine dahil olan çeşitli konulardaki karmaşık müzakereler sonucunda tanınabileceğini*" belirtmiştir. G. V. Çiçerin'in Azerbaycan hükümetinin önerilerine somut bir cevap vermeden, Feth Ali Han Hoyski ile yazışmalarını kasıtlı olarak geciktirmekteydi. Rusya'nın bu diplomatik manevraları, Azerbaycan'a yönelik askeri müdahaleyi örtbas etmeyi amaçlamıştır. Bolşevik Rusya'nın nihai amacı Kafkasya cumhuriyetlerini işgal ederek bağımsızlıklarına son vermektir. Bunu doğrudan silahlı saldırı yoluyla değil, içteki komünistleri organize ederek bir darbe ve baskı yoluyla gerçekleştirmeyi planlamıştır. Darbe sırasında Bolşevik Rus ordusu da harekete geçecekti. Bu planlar doğrultusunda 27 Nisan 1920'de 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girdiği sırada Bolşevikler de hükümetin kendilerine teslim edilmesi talebini ileri sürmüşlerdir. Bir ultimatoma şeklinde sunular talepler akşam saat 20.45-23.25'te gerçekleşen oturumda müzakere edilmiştir.¹⁷⁰ Yoğun

¹⁶⁸ İradə Nuriyeva, s. 253.

¹⁶⁹ *Azərbaycan tarixi*, 7 cildə, *arixi*, s. 261.

¹⁷⁰ Bkz: Ziya Bünyadov, "Azərbaycan Parlamentinin son saatları: Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin sonuncu fəvqəladə iclası", *Elm qəzeti*, 11 may 1991 (ss. 3-6).

tartışma ortamında Mehmet Emin Resulzade fraksiyon olarak ultiyatoma karşı olduklarını, fakat iç savaşı önlemek ve Komünistlerin Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruyacaklarını vadettiklerini dikkate alarak iktidarın devredilmesinden yana olduğunu, bağımsızlık şartının saklı kaldığını, aksi durumda yönetimi geri alma hakkının geçerli olduğunu ifade etmiştir. İktidarın devri sırasında komünistlere yönelik şartlar şu şekilde sıralanmıştır: 1) “Rus ordusu Bakü’ye girmeden demir yolu vasıtasıyla doğrudan Anadolu’nun yardıma gidecektir 2) Azerbaycan’ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü her türlü saldırı ve tacizden [kısıtlamadan, ilhaktan, kölelikten] korunacaktır 3) Azerbaycan Ordusu feshedilmeyecektir 4) Azerbaycan’daki siyasi partiler serbest şekilde faaliyetlerini devam ettireceklerdir 5) Eski devlet erbabı, hükümet üyeleri ve milletvekillerinden hiçbirisi siyasi suçlarla itham edilmeyecektir 6) Serbest şekilde toplanacak olan Azerbaycan şuraları hükümetin yönetim şeklini belirleyecektir.” Bu şartlar arasında yer alan “Anadolu’ya yardım” meselesi Azerbaycan yönetimini bu talep karşısında çaresiz bırakmıştır. Diğer maddelerde yer alan taahhütlerin ise hiçbirisi yerine getirilmemiş, bilakis 28 Nisan 1920 işgalinin ardından topyekûn bir baskı, şiddet ve tasfiye mekanizması harekete geçilmiştir.

2.3. Sovyet Yönetiminde Azerbaycan ve Dış Politika Sorunu

28 Nisan 1920’de Kızıl Ordu’nun müdahalesi ve iktidarın komünistlere devredilmesi sonucunda Bakü’de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) ilan edilmiştir. İktidar, Geçici Devrim Komitesine devredilmiş ve Neriman Nerimanov başkanlığında Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti kurulmuştu. Komite üyeleri olarak H. Sultanov, A. H. Garayev, G. Musabeyov, M. D. Hüseyinov, Ç. İldırım, D. Bunyadzade ve Ç. Vezirov seçilmişti. Kızıl Ordu 28-30 Nisan’da Lenkeran, Salyan, Şuşa, Ağdam vb. bölgeleri, mayıs başında Gence, Şamahı, Göyçay, Şeki, Zagatala ve Balaken’i, mayıs ortasında ise Karabağ bölgesinin kontrolünü ele geçirmiş, Rus donanması, Lenkeran ve Astara’ya çıkarma yapmıştır. Devrimci Komite’nin 3 Mayıs 1920 tarihli kararname ile ülkede bölge, ilçe ve köy devrim komiteleri kurulmuş, polis kurumu kaldırılmış, işçi ve köylü milisleri örgütlenmiştir. 5 Mayıs 1920 tarihli Toprak Kararnamesine göre han ve beylerin tüm topraklarına el konularak köylülere bedelsiz olarak dağıtılmıştır.¹⁷¹ 7 Mayıs 1920’de ordu ve donanmanın yeniden düzenlenmesi

¹⁷¹ *Azərbaycan tarixi*, 7 cilddə, VI c. (Nisan 1920- Temmuz 1941), Bakı, “Elm”, 2008, s. 18.

hakkında kararname çıkarılmıştı. Başka bir kararnameyle ormanlar, sular ve yer altı kaynaklar kamulaştırılarak devlet mülkiyetine devredilmişti. 12 Mayıs 1920 kararnamesiyle sivil rütbeler (asil, köylü, bey, han, prens vb.) kaldırılmıştır. Halk Eğitim Komiserliği'nin 15 Mayıs tarihli kararıyla her türlü dini tören yasaklanmış, din devlet ve okullardan ayrılmıştır. Olağanüstü Komisyon ve Yüksek Devrim Mahkemesi kurulmuştu.¹⁷² Eylül 1920 kararnamesiyle köylerde kurulan *yoksul komitelerinin* yerini 1921 yazında *köy Sovyetleri* almıştı. 24 Mayıs 1920 tarihli kararnameyle petrol endüstrisi millileştirilmiş, V. İ. Lenin tarafından görevlendirilen A. P. Serebrovski başkanlığında Azerbaycan Petrol Komitesi (sonradan "Azneft") kurulmuş ve petrol fiilen Rusya'nın denetimine geçmiştir.¹⁷³ Haziran 1920'de Hazar Ticaret Donanması, bankalar ve balıkçılık endüstrisi millileştirilmiştir. 1920 yılı sonuna kadar Azerbaycan'dan Rusya'ya 3 milyon ton petrol taşınmıştı. Bu da Bakü'de üretilen petrolün %90'ından fazlasına tekabül etmiştir. 6 Mayıs 1921'de Bakü'de düzenlenen Azerbaycan SSC Sovyetleri Birinci Kongresi, Azerbaycan SSC'nin ilk anayasasını kabul etmiştir. Azerbaycan Devrim Komitesi kaldırılmış ve kongreler arası dönemlerde Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesi (Az. MYK) cumhuriyetin en yüksek yasama organı olarak belirlenmiştir.¹⁷⁴ MYK Başkanı Muhtar Hacıyev ve Başkanvekili Sametağa Ağamalıoğlu seçilmiştir. Azerbaycan MYK'dan sorumlu yüksek yürütme organı olan Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Konseyi, Neriman Nerimanov başkanlığında yeniden teşkilatlanmıştır. Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra Bolşevik yönetim Azerbaycan ordusu yüksek rütbeli subaylarını, aydınları, din görevlilerini tutuklayarak Nargin Adası'nda kurşuna dizmiştir. 1920-1921 yıllarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu başkanları Feth Ali Han Hoyski ve Nesip Bey Yusifbeyli, Parlamento Başkanvekili Hasan Bey Ağayev, hükümet üyeleri Hudadat Bey Refibeyli, İsmail Bey Ziyadhanlı ve diğerleri infaz edilmiştir. 28 Nisan 1920'den Ağustos 1921'e kadar Azerbaycan'da 48 bin kişi katledilmiştir.¹⁷⁵

Azerbaycan'da bu terör faaliyetlerini gerçekleştirmek amacıyla "Fevkalade Komisyon" adıyla bir kurum tesis edilmişti. Bu kurum, kuruluşunun hemen ardından Bakü ile kazalarda siyasî bakışı ve ideolojisi konusunda kuşkulu olan tüm bireyleri tutuklamaya başladı. Önceki dönemde Komünist Parti üyeliğini bırakmış kişiler, iş adamları, beyzadeler ve aydınlar "şüpheli şahıslar" listesine alındıktan sonra haklarında tutuklama emri çıkartılmakta, hapiste ise çoğu kez kurşuna dizilmekteydiler. Azerbaycan'da baskıcı düzenin ilk dalgası siyasî partileri vurdu. Kendileri dışında başka bir siyasî yapının varlığını kabullenmeyen

¹⁷² İ. Məmmədov, Ç. Məmmədov, s. 119.

¹⁷³ İshaq Məmmədov, *Azərbaycan tarixi*, "Adiloğlu", Bakı,2005, s 20.

¹⁷⁴ İradə Nuriyeva, s. 260.

¹⁷⁵ Elşən Mirişli, "Azərbaycanda 1920-1950-ci illər repressiyaları", *Türkistan qəzeti*, 15.08.2023.

Bolşevikler, işgalin hemen ardından diğer siyasî partiler yasadışı ilân ettiler ve onların faaliyetlerini durdurdular. Müsavat, İttihad ve Ahrâr gibi partileri “işçi ve köylülerin düşmanı” ilân edildi.¹⁷⁶

Böyle bir durumda halkın Sovyet karşı hoşnutsuzluğu gittikçe derinleşmiştir. Bu bağlamda yeni rejime karşı ilk silahlı ayaklanma 25-26 Mayıs 1920’de Azerbaycan Milli Ordusu birlikleri tarafından Gence’de başlatılmıştı. Ayaklanmaya katılan isyancı sayısı 10-12 bine ulaşmıştı. İsyanı General Cavad Bey Şihlinski, General Memmed Mirza Kaçar, Albay Cahangir Bey Kazımbeyov ve diğerlerinde oluşan Askeri Şura yönetmiştir. 26 Mayıs’ta isyancılar, tren istasyonunu ele geçirmişti. Bolşevik hükümeti, Gence’ye askeri birlik sevk etmiş, şehirdeki Ermenilerin de desteği ile 31 Mayıs’ta şehir Kızıl Ordu birliklerinin kontrolüne geçmiştir. İsyancılardan 76 subay ve asker kurşuna dizilmiştir.¹⁷⁷ Haziran 1920 başlarında Nuru Paşa önderliğindeki Karabağ ayaklanmasının ana gücünü, bölgenin çeşitli mezilerinde bulunan Azerbaycan Milli Ordusu birlikleri, Şeki, Cavanşir, Ağdam süvarileri, Bakü piyade alayları ve 2 topçu birliği teşkil etmekteydi. İlk çatışma Kızıl Ordu birlikleri ile İhsan Han Nahçıvanski komutasındaki Şeki alayı arasında yaşanmıştı. Bu savaşta Nahçıvanski ve beraberindeki bir grup asker yakalanarak Kızıl Ordu karargahında kurşuna dizilmiş, Karabağ isyanı şiddetli bir şekilde bastırılmıştır.¹⁷⁸

Sovyet iktidarının ilk gününden itibaren Azerbaycan’ın iç ve dış siyasi Moskova yönetimi tarafından dar bir alana sıkıştırılmıştır. Sovyetlerde uygulananyeni ekonomi politikaya geçiş döneminde ülkenin ekonomik hayatında birtakım değişiklikler meydana gelmişti. 1920 yılında Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti (HKS) bünyesinde imtiyaz komisyonu faaliyete başlamıştır. Aslında imtiyaz komisyonu Azerbaycan’ın dış ülkelerle ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesine zeminini hazırlamaktaydı. Ancak komisyonun zayıf işleyişi nedeniyle çeşitli ziraat alanları yabancı şirketlere kiralanamamıştı.¹⁷⁹ Savaşın sonra petrol endüstrisi, tarım ve diğer endüstrilerdeki gerileme ülke genelinde krize neden olmuştu. O dönemde petrol endüstrisini zor durumdan kurtarmak, üretici güçleri etkin bir şekilde kullanmak ve üretimi artırmak için petrol yataklarının yabancı sermayedarlara imtiyaz şeklinde verilmesi, en doğru tercih olarak görülmüştür. Lenin’in imtiyazlarla ilgili yazdığı ve Sovyet Sosyalist

¹⁷⁶ Fezail İbrahimli, “Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan’da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar”, *İçinde: Büyük Devletler Kışkırtıcılığında Bağımsız Azerbaycan*, (ss. 274-281), s. 275.

¹⁷⁷ İradə Nuriyeva, s. 260.

¹⁷⁸ İradə Nuriyeva, s. 260.

¹⁷⁹ İshaq Məmmədov, s. 25.

Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Halk Komiserleri Konseyi tarafından 1 Şubat 1921’de müzakere edilen taslağa göre, Bakü ve Grozni’deki petrol yataklarının %25’inin yabancı kapitalistlerin kullanımına açılması kararlaştırılmıştı.¹⁸⁰ Azerbaycan’da “savaş komünizmi” politikasından “yeni ekonomi politikasına geçiş, Azerbaycan Devrim Komitesi’nin 17 Mayıs 1921 tarihli “her türlü ürün tekelinin kaldırılmasına ilişkin” kararıyla başlamıştı. Böylece ülke genelinde yeniden serbest ticarete müsaade edilmiştir.¹⁸¹

Azerbaycan’ın Avrupa devletleriyle ticari ve ekonomik ilişkileri, Avrupa devletlerinin Sovyet hükümetine karşı tutumun göre belirlenmiştir. Sovyet Rusya, bu ilişkileri kendi çıkarları doğrultusunda engellemiştir. O dönemde Azerbaycan Fransa, İtalya, Almanya ve İngiltere’ye belli tavizler karşılığında büyük fayda sağlayabilecek iken, tam tersi, petrolünün büyük bir kısmını Rusya’ya ve diğer Sovyet ülkelerine ihraç etmiştir. Bu şekilde Azerbaycan’ın doğal kaynakları, Sovyet Rusya tarafından gasp edilmiştir. Sovyet hükümetinin gelirlere el koyması ve endüstri alanları üzerindeki kontrolü, milli servetin yağmalanmasına yol açmıştır.¹⁸²

Görüldüğü gibi bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ortadan kaldırılmasından sonra yerine kurulmuş olan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti aslında egemen bir devlet değildi. Zira iç ve dış politika konusunda Moskova’nın direktiflerine tabi edilen Azerbaycan’ın egemenlik hakları sınırlandırılmış düzeyden kısıtlanmış düzeye indirgenmiştir. Bu kısıtlamalar askeri ve dış politika alanında daha sert şekilde uygulanmıştır.

¹⁸⁰Oksana Abbasova, “1920-1922-ci İllərdə Azərbaycan SSR-nin Xarici Ölkələrlə İqtisadi Əlaqələrində Konsessiyanın Rolu”, *Akademik Tarih və Düşünce Dergisi*. Spring 2023, 10-1, s. 396.

¹⁸¹Fəzail İbişov, *Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930)*, “Mütərcim”, Bakı, 1996, s. 60.

¹⁸²Oksana Abbasova, s. 408.

3. BAĞIMSIZ AZERBAJCAN CUMHURİYETİ VE DIŞ POLİTİKASI

3.1. Bağımsızlığa Giden Yol

3.1.1. Sovyetlerde Yenilenme ve Dağılma Süreci (1985-1991)

Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci Mihail Gorbaçov'un politikalarıyla doğrudan ilişkilidir. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından Bolşeviklerin izlediği politika Sovyet devletini Rusya İmparatorluğu'nun sınırlarına kadar genişletmek idi. Rusya'nın bu doğrultuda izlediği politika askeri müdahaleler yoluyla yerel komünistleri örgütleyerek iş başına getirmek olmuştur. Devrim sonrası eski Rusya imparatorluğu toplumlarının bazılarında bağımsız cumhuriyetler kurulsa da kısa süre sonra bu cumhuriyetlerin varlığını son verilmiştir. 1922 yılına gelindiğinde Moskova yönetimi bahsi geçen bölgelerin tam olarak denetimine aldıktan sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adı altında örgütlenmiştir. Yeni devlet 1991 yılına kadar devam eden mevcudiyeti döneminde farklı aşamalardan geçmiştir. Bu aşamalar genel hatlarıyla Stalin'in totaliter rejimi, Nikita Hruşev'in ılımlı Sovyet sistemi, Leonid Brejnev'in âtil durgunluk dönemi olarak tarihe geçmiştir.¹⁸³ Bu aşamaların her biri kendine özgü özelliklerle karakterize edilse de sonuç itibarıyla aynı totaliter sistemin değişik görünümünden başka bir şey değildi. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından uluslararası sistemde yaşanan Doğu-Batı ayrışması yoğun rekabet ve tehditler eşliğinde seyretmiştir. ABD'nin başını çektiği Batı bloku ve Sovyetler Birliği'nin başını çektiği Doğu bloku arasında inanılmaz boyutlarda bir silahlanma yarışı yaşanmıştır. Genellikle hammadde üretimine dayalı Sovyet ekonomik sistemi bu yarışmayı sürdürmede bir hayli zorlanmıştır. 1980'lere geldiğinde ekonomik ve sosyal sorunlar, yönetimdeki yozlaşma, bürokrasinin kılcal damarlarına kadar işlemiş olan rüşvet ve yolsuzluk Sovyet sistemini ciddi şekilde yıpratmıştır. 1985'te iktidara gelen Mihail Gorbaçov sosyal ve ekonomik buhrandan kurtuluş yolunu reformların yapılmasında görmüştür. Mihail Gorbaçov'un ilk icraatı Sovyetler Birliği'ni reform etmeye yönelik "perestroyka" ve "glasnost" politikalarını uygulamaya koymuştur. Bu politikalar sadece Sovyetler Birliği'nde değil aynı zamanda uydu devletlerin yer aldığı Doğu Avrupa coğrafyasında büyük

¹⁸³ Bu konuda bkz: Alesker Aleskerov, (doktora tezi), Ankara, 2007.

kırılmaların yaşanmasına yol açmıştır. Fakat bu politikalar Sovyetler Birliği'ni ayakta tutan siyasi, ekonomik ve ideolojik temellere aykırı olduğu için ülkede her geçen gün daha da derinleşen bir istikrarsızlık yaşanmıştır. Perestroyka ve glasnost siyasetinin doğduğu yeni durumlardan biri de yetmiş yıl boyunca bastırılan milliyetçilik duygularının körüklenmesi olmuştur.

Glasnost resmî politika hâline geldiğinde ve Sovyet vatandaşları konuşmak istedikleri her şey hakkında konuşabildikleri zaman, fabrika verimliliği ilk tercih ettikleri konu olmadı ve sosyalizmin batmakta olan gemisini de kurtarmak istemediler. Bunun yerine, kitlesel tutuklamaların ve toplu katliamların tarihî, siyasi hapisaneler, Gulaglar ve Sovyet sistemi hakkında bir tartışma patlaması yaşandı. Gazeteler ekonomide, siyasette, kültürde ve diğer her şeyde kötü yönetim hikâyeleri yayınladılar. Farklı türde bir toplumun, daha demokratik bir toplumun, daha yasalara saygılı bir toplumun yaratılması çağrıları hızla yayıldı. Gorbaçov'un susturduğu iktisatçılarda, merkezi planlamanın sona ermesi gerektiğinden açıkça bahsetmeye başladılar. Polonyalılar, Çekler, Doğu Almanlar, Ukraynalılar, Baltıklar, Gürcüler ve diğerleri imparatorluğun sonu hakkında da konuşmaya başladı. Varşova Paketi'nde ve Sovyetler Birliği'nin her yerinde tarihî hesaplar bir anda gömüldükleri yerlerden tekrar ortaya çıktı.¹⁸⁴

1988 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği kaos ve istikrarsızlığın doğurduğu ağır sosyal ve ekonomik sorunlarla baş başa kalmıştır. Moskova yönetiminin bu süreci yürütmedeki yetersizliği Sovyetler Birliği'nin dağılmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. 1991'de durumun kontrolden çıktığı bir dönemde M. Gorbaçov iktidarını ve Sovyetler Birliğini kurtarmak amacıyla ülkeyi yeni federal esaslarla yeniden örgütlenmeye çalışmıştır. Bu amaçla Mart 1991'de Sovyetler Birliği genelinde bir referandum gerçekleştirmiştir. Merkez kaç eğilimlerin daha yoğun hale geldiği bir ortamda söz konusu referandum Sovyetler Birliği'nin çöküşünü engelleyememiştir. Böyle bir durumda Sovyet yönetiminin muhafazakâr eliti ülkeyi ayakta tutmak için son çare olarak darbe yapmaya karar vermiştir. 19 Ağustos 1991'de Devlet Başkanvekili G. Yanayev, Başbakan V. Pavlov, İçişleri Bakanı Pugo KGB Başkanı V. Kryuçkov, Savunma Bakanı D. Yazov'dan oluşan darbeci grup Gorbaçev'in "hastalandığını" açıklayarak "Olağanüstü Hal Devlet Komitesi" GKÇP ("Gosudarstvennyy Komitet po Çerezvçaynogo Polojeniya –Olağanüstü Hal Devlet Komitesi") adlı darbe yönetimini örgütlemişse de başarılı olmamıştır. Böyle bir durumda halkın desteğini arkasına alan Boris Yeltsin'in öncülüğünde 8 Aralık 1991'de Minsk yakınındaki Belovejsk'te Rusya, Belarus ve Ukrayna arasında Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Kuruluş Antlaşması imzalanmıştır. 25 Aralık 1991'de M. Gorbaçov'un istifasının ardından, 26 Aralık 1991'de SSCB Yüksek Sovyeti Cumhuriyetler Konseyi, BDT'nin oluşumuyla bağlantılı

¹⁸⁴ Hasan Canpolat, Gorbaçov: Son Sovyetler Birliği Liderinin Portresi, 20.09.2022, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/70144/gorbacov_son_sovyetler_birligi_liderinin_portresi,

olarak SSCB'nin varlığının sona erdiğine dair bir bildiriye¹⁸⁵ kabul etmiş ve böylece SSCB resmen tarihe karışmıştır.

Perestroyka ve glasnost politikaları eşliğinde Ermeni milliyetçiliğinin “eski hesapları” gündeme getirmesi, “Büyük Ermenistan” projesinin yeniden uygulamaya konması, Ermenistan tarafından Azerbaycan'ın tarihi topraklarına yönelik taleplerin gündeme getirilmesi Güney Kafkasya'da sıcak çatışmalara zemin hazırlamıştır. 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinin Halk Vekilleri Sovyeti'nin (vilayet meclisi) 20. toplantısının olağanüstü oturumunda “Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Azerbaycan SSC'den Ermenistan SSC'ye Devredilmesi Hakkında Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC Yüksek Sovyetlerine Başvuruda Bulunmaya Dair” karar kabul edilmiştir. Bu meclisin 140 vekilden 110'u Ermeni idi.¹⁸⁶ 1988'de Ermenistan tarafından Azerbaycan'a yönelik saldırgan girişimler Bakü'de ve ülkenin diğer bölgelerinde itirazlara neden olmuştur. Bu gelişmeler karşısında Moskova'nın kimi zaman sessiz kalması kimi zaman Ermenileri açıktan veya dolaylı yoldan desteklemesi Azerbaycan'da milliyetçi hareketlerin canlanmasına yol açmıştır. O dönemde Azerbaycan yönetiminin halkın iradesini görmezden gelmesi, Moskova'nın “adaletine” ümit ederek pasif tutum sergilemesi halkın Moskova'ya ve Bakü'nün komünist yönetime karşı itirazını daha da şiddetlendirmiştir. Diğer taraftan Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların, aynı zamanda Dağlık Karabağ bölgesindeki Azerbaycanlı ahalinin yurtlarından edinilmesi Bakü'deki tansiyonu had safhasına çıkarmıştır. 1990 yılının ocak ayına gelindiğinde Azerbaycan Halk Cephesi tarafından organize edilen gösterilerin temel sloganlarından biri de bağımsızlık olmuştur. Böyle bir durumda Moskova'nın planı Bakü'yü ciddi şekilde cezalandırmak ve milli hareketi bastırmaktı. 13 Ocak 1990'da Bakü'de yaşanan “Ermenilere yönelik saldırıları” bahane eden Moskova yönetiminin aldığı kararla 19-20 Ocak 1990 tarihinde Sovyet Ordusu ağır silahlar ve zırhlı araçlarla Bakü'ye girerek sivil halka karşı katliam uygulamıştır. Moskova yönetimi bu katliamı hızlı bir şekilde tamamlamak için 11.500 kişilik özel birlik, 20.000 kişilik bir başka askeri birlik, Hazar donanması, hava kuvvetleri ve diğer askeri güçlerin yanı sıra Kuzey Kafkasya'dan getirilen Ermeni mahkumları da

¹⁸⁵ Декларация Совета Республик ВС СССР от 26.12.1991, Bkz: <https://www.consultant.ru>

¹⁸⁶ Elçin Əhmədov. “20 Yanvar – müstəqilliyə yol açan şərəf və qəhrəmanlıq salnaməsi”, 19.01.2021, https://azertag.az/xeber/Elchin_Ahmedov_20_Yanvar_Azerbaycan_tarixine_musteqilliyeye_yol_achan_se_ref_ve_qehremanliq_salnamesi_kimi_yazildi-1390786, (Erişim tarihi: 22.12.2023).

kullanmıştır.¹⁸⁷ Azerbaycan tarihine Kara Ocak adıyla geçen bu olay bağımsızlık mücadelesi bakımından önemli bir kırılma noktasıydı. Bundan sonraki süreçte gelişen olaylar Ermenilerin Azerbaycan topraklarının işgaline yönelik hareketleriyle paralel bir şekilde Azerbaycan'ın varoluşunu bile tehlike altına almıştır. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin başladığı bir dönemde Azerbaycan, önce Bağımsızlık Beyannamesini, ardından Bağımsızlık Hakkında Anayasal Akt'ı kabul ederek, Sovyetler Birliği'nden kopmuştur.

3.1.2. Egemenlik Kanunu (1989)

Bilindiği üzere anayasa yapım süreci aniden ortaya çıkan ve gelişen bir süreç değildir. Bu süreci belirleyen içtimai, siyasi ve ekonomik dönüşümler anayasa yapımı bakımından bir zemin hazırlar. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin son anayasası 1978 yılında kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği'nde perestroyka ve glasnost politikalarının başladığı dönemde gerek SSCB Anayasası gerekse diğer cumhuriyetlerin anayasalarında olduğu gibi Azerbaycan SSC Anayasasında da birtakım değişiklikler yapılmıştır. Fakat bu değişiklikleri zemin oluşturan pek çok kanun 1985 yılından sonra kabul edilmiştir. Azerbaycan'da sözde "Ermeni sorunu" nun Baş göstermesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemen haklarına karşı tehditlerin ortaya çıktığı bir dönemde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Egemenliği Hakkında Azerbaycan SSC Anayasal Kanunu KABUL EDİLMİŞTİR.¹⁸⁸ Bu kanun 23.09.1989 tarihinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilmiş olup, 25.09.1989 yılında yürürlüğe girmiştir. Azerbaycan'ın egemenlik haklarına karşı açık tehditlerin söz konusu olduğu bir dönemde böyle bir kanunun kabul edilmesi son derece önemliydi. Her ne kadar SSCB bünyesinde yer almış olsa da Azerbaycan'ın egemenlik hakları bu kanunla açık şekilde teyit edilmiştir. Anayasal Kanun Başlangıç hükümleri ve 15 maddeyi içermektedir. Başlangıç kısmında yer alan hükümlere göre Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti halkın kendi kaderini belirleme hakkını SSCB bünyesindeki ilişkilerini deformasyonlardan (ihlallerden) koruma zaruretini anlayarak, SSCB'nin Kuruluş Antlaşmasında beyan edilmiş temel ilkeleri, ayrıca yürürlükteki SSCB Anayasasının (1977) Birlik cumhuriyetlerinin

¹⁸⁷ Ziyadxan Nəbibəyli, *20 yanvar 1990-cu il faciəsi və fəxarəti*, "Adiloğlu", Bakı, 2018, s. 20.

¹⁸⁸ "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Suverenliyi Haqqında" Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası Qanunu, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/9094/cild/14>

egemenliği hakkındaki maddelerini rehber edinerek, bu kanunu kabul etmiştir. Kanunda, Azerbaycan SSC'nin SSCB bünyesinde egemen devlet olarak yer aldığını vurgulamıştır. Bu egemenlik ülkenin tamamında yüksek yasama, yürütme ve yargı erkini halkın çıkarlarına uygun bir şekilde tatbikinde ifade edilmektedir. O zamana kadar sözde bir hak olarak bilinen, SSCB'den ayrılma serbest şekilde ayrılma hakkı bu kanunda açık bir şekilde teyit edilmiştir. Ayrılma kararı ülke genelinde referandumla gerçekteşebilecektir.

Kanunda belirtildiği üzere, Azerbaycan SSC'nin egemenliği Nahçıvan ÖSSC ve Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasını oluşturan Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti de dahil olmak kaydıyla ülkenin tamamında geçerlidir. Kanunda, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün bölünmezliğine vurgu yapılırken, onun rızası dışında değiştirilmesinin mümkün olmayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, Azerbaycan sınırları içinde Azerbaycan'ın tüm kanunları, ayrıca Azerbaycan'ın egemenlik haklarını ihlal etmeyen Birlik kanunları geçerli olacaktır.

Kanun, egemenliğin ekonomik boyutuna da vurgu yaparak, Azerbaycan sınırları içinde yer alan toprak, yer altı servetler, ormanlar, sular ve diğer doğal kaynakların Azerbaycan SSC mülkiyetinde olduğunu ve halka ait olduğunu belirtmiştir. Azerbaycan SSC, ülkenin ekonomik bağımsızlığının güvence altına alınması konusunda gereken önlemleri alır, ülkesinde iktisadi, sosyal ve kültürel gelişmeyi sağlar, ekonomik yaşamın tüm alanlarında yönetimi, ayrıca ülkede bulunan tüm kurum, kuruluş ve teşkilatlar üzerinde denetimi gerçekteştirir.

Anayasal Kanunda dış politikaya yönelik önemli hükümler de yer almıştır. Kanuna göre Azerbaycan'ın egemenlik ilkesi dış ilişkilerinden de uygulanacaktır. Azerbaycan SSC yabancı devletlerle ilişkiler kurmak, onlarla antlaşmalar imzalamak, diplomatik ve konsolosluk temsilcilikleri ile mübadelede bulunmak, ayrıca uluslararası örgütlerin faaliyetlerine katılmak hakkına sahiptir.

Anayasal Kanun Azerbaycan'ın egemen yetkilerini teker teker sıralamıştır. Bu yetkiler; Anayasanın kabulü, anayasaya değişiklikler ve onlara uyulmasının denetlenmesi, ülke sınırları içinde özerk cumhuriyet ve özerk vilayetlerin tesisi, onların feshi, Azerbaycan'ın egemenliğinin, devlet intizamının, vatandaşların hak ve hürriyetlerinin korunması, Azerbaycan'ın yabancı ülkelerde siyasi, iktisadi, bilimsel ve

kültürel ilişkileri yönetmek ve ülke önemini haiz diğer konuların karar bağlanması şeklinde ifade edilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen hükümlerden de görüldüğü üzere, söz konusu kanun o dönemde yaşanan olaylara, ayrıca Azerbaycan'ın egemenlik haklarının ihlaline karşı bir tepki niteliğindedir. Her ne kadar bağımsız bir devlet olmasa da Anayasal Kanunda öngörülen hükümler bir egemen ve bağımsız cumhuriyetin sahip olması gereken nitelikleri haizdir. Ülke sınırlarının değiştirilemeyeceği, ülke içinde herhangi özerk cumhuriyet ve vilayetin kurulacağı veya feshinin Azerbaycan'ın müstesna yetkileri arasında yer alması Karabağ'ın ilhakına yönelik Ermeni girişimlerinin, ayrıca Moskova yönetiminin Ermenistan'a sağladığı desteğe karşı hukuki zemin hazırlaması bakımından son derece önemlidir. Yine Anayasal Kanunda yer alan “yabancı devletlerle ilişkiler kurmak, onlarla antlaşmalar imzalamak, diplomatik ve konsolosluk temsilcilikleri ile mübadelede bulunmak, ayrıca uluslararası örgütlerin faaliyetlerine katılmak” gibi yetkilerin yer alması Azerbaycan'ın dış politika konusunda serbest karar alma ve uygulama yetkisinin hukuksal temellerini oluşturmaktadır.

Anayasal Kanun, 1978 Azerbaycan Anayasasının da birtakım maddelerinde köklü değişikliklere gidilmesine sebep olmuştur.

3.2. Bağımsızlık Hakkında Anayasa Aktı

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının kurucu ve temel belgesi “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Aktı” olarak adlandırılmaktadır. Anayasal Akt, “Başlangıç” ve “Genel Hükümler” yanında “Azerbaycan Halkı”, “Azerbaycan Devleti”, Ekonomik İlişkiler”, “Siyasi İlişkiler” ve “Son Hükümler” başlığını taşıyan toplamda 32 maddeden ibarettir.¹⁸⁹ Akt'ın Başlangıç bölümü tarihi, siyasi ve hukuki bakımdan son derece önemli hususların altını çizmektedir. Bu hususlar şu şekilde ifade edilmektedir: 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Şurası istiklal Beyannamesini kabul ederek Azerbaycan halkının devlet yapısının asırlık geleneklerini yeniden canlandırmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti kendi topraklarında tam devlet hakimiyetine sahip olup bağımsız bir dış ve iç politika

¹⁸⁹ 18 Ekim 1991 tarih ve 222-XII sayılı “Azərbaycan Respublikası Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın metin erişimi için bkz: <http://www.e-qanun.az/framework/6693#> (Erişim tarihi: 25.12.2016).

uygulamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devletin özelliği olan kurumları- parlamento, hükümet, ordu, mali sistem – oluşturularak çalıştırılmış, cumhuriyet birçok yabancı ülke tarafından tanınmış ve onlarla diplomatik ilişkiler kurmuştur. Fakat 27-28 Nisan 1920'de RSFSR uluslararası hukuk normlarını ağır bir şekilde ihlal ederek, silahlı kuvvetlerinin bir kısmını savaş ilan etmeden Azerbaycan'a göndermiş, egemen Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarını işgal etmiş, yasal olarak seçilmiş yetkilileri zor kullanarak devirmiş ve anayasayı ihlal etmiş, böylece Azerbaycan halkının büyük fedakarlıklar pahasına kazandığı bağımsızlık sona ermiştir. Bundan sonra Azerbaycan 1806-1828'de olduğu gibi yeniden Rusya'ya ilhak edilmiştir. Giriş Bölümünde, 30 Aralık 1922'den sonra, yani SSCB bünyesinde olduğu dönemde Azerbaycan'ın doğal kaynaklarının acımasızca sömürüldüğü, milli servetinin yağmalandığı ve Azerbaycan halkının zulme ve toplu cezalandırma uygulamalarına maruz bırakıldığı, milli onurunun ayaklar altına alındığı, fakat buna rağmen Azerbaycan halkının devletin bağımsızlığı için mücadeleye devam ettiği vurgulanırken, Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin 30 Ağustos 1991'de kabul ettiği "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığının İhyası Hakkında" Beyannamenin de bu mücadelenin bir sonucu olduğu vurgulanmıştır. Akt'ın Başlangıç Bölümünde yer alan hükümlerin yasal norm niteliğini haiz olduğunu dikkate alırsak bu hükümlerin hukuki bakımdan büyük önem taşıdığını, Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik işgal faaliyetlerini ağır bir dille suçladığını söyleyebiliriz.

Akt'ın Genel Hükümler kısmında Azerbaycan'ın uluslararası hukukun bir süjesi olarak Rusya tarafından yıkılması bir işgal olayı olarak değerlendirilmiştir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, 28 Mayıs 1918'den 28 Nisan 1920'ye kadar varlığını sürdürmüş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin halefidir. Bu yüzden SSCB'nin teşkiline dair 30 Aralık 1922 tarihli Antlaşma imzalandığı andan itibaren geçersiz sayılmıştır. Bu bölümde, Akt'ın 1978 Anayasası üzerinde bir gücü sahip olduğu açık şekilde belirtilerek, söz konusu Anayasanın sadece Akt'ın hükümleriyle çelişmeyen normlarının yürürlükte olacağı ifade edilmiştir. Eski SSCB mevzuatına ait hangilerinin Azerbaycan sınırları içinde geçerli olacağı Azerbaycan parlamentosu tarafından belirlenecektir. Akt'ın II. Azerbaycan Halkı başlığı altında yer alan 8. maddesine göre "Azerbaycan halkı Azerbaycan Cumhuriyeti ülkesinde ve onun dışında yaşayan, Azerbaycan devletine ve kanunlarına tabi sayılan Azerbaycan vatandaşlarından ibarettir; bu husus, uluslararası hukukla belirlenen normları istisna etmez." Akt'ın III. Azerbaycan Devleti

başlığı altında düzenlenmiş olan hükümlerine göre “Azerbaycan halkı bağımsız, laik, demokratik, üniter bir devlet yaratır, bu devletin egemenlik gücü iç konularda yalnızca kanunla, dış konularda ise yalnızca halkın özgürce kabul ettiği anlaşma ve anlaşmalardan doğan hükümlerle sınırlıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin egemenliği devredilemez ve onun tüm topraklarını kapsamaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti, kendi topraklarında kullanılan egemenlik haklarını hiçbir şekilde başka devletlere veya devlet birliklerine devretmez (md. 12).” Aktın belirlediği üzere “Yürütme hâkimiyeti Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına aittir. Yargı erki ise bağımsız mahkemelerce ve üst dereceli her birinin kendi yetkileri sınırlarında Anayasa Mahkemesi, Ali Mahkeme (Yargıtay) ve Ali Arbitraj (Tahkim) Mahkemesi (daha sonra bu İktisat Mahkemesi olmuştur) tarafından kullanılır.”¹⁹⁰ şeklinde dağıtılmıştır (md. 13). Akt’ın maddelerinin uygulandığı süreyi geçiş süreci olarak değerlendirildiği dönemde yürütme yetkisinin devlet başkanına verilmesi de Akt’ın ön gördüğü bir düstur olarak yerini almıştır. Akt’ın 14 ve 16. maddelerinde yer alan hükümler dış politika, uluslararası ilişkiler ve uluslararası hukuka ilişkin olup, egemen ve bağımsız bir devletin bu alanda sahip olduğu hak ve yetkilerden bahsetmektedir. 14. maddeye göre “Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları birleşmiştir, bölünemez ve başkasına devredilemez. Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının hiçbir kısmını hiçbir şekilde kimseye vermez; ancak Azerbaycan Cumhuriyeti parlamentosunun kararıyla, cumhuriyetin tüm nüfusu arasında halk oyu (referandum) yapılarak sınırlar Azerbaycan halkının rızasına dayalı olarak netleştirilebilir. Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının hiçbir kısmı başka bir devlete veya başka bir devletin tüzel kişiliğine satılamaz veya devredilemez (md. 14).” 16. maddeye göre ise “Azerbaycan Cumhuriyeti, uluslararası hukukun genel kabul görmüş normlarına uygun olarak diğer devletlerle ilişkilerini şu ilkeler temelinde kurar: devletlerin egemen eşitliği, zorlama ve zorlama tehdidinin bulunmaması, devlet sınırlarının dokunulmazlığı Uyuşmazlıkların barışçıl çözümü, diğer devletlerin iç işlerine karışmama, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı gösterilmesi, halkların eşitliği ve kendi kaderini tayin hakkı, devletlerin işbirliği, uluslararası hukuki yükümlülüklerin iyi niyetle yerine getirilmesi (md. 16).”

¹⁹⁰ Recep Rehimli, “Azerbaycan Yönetim Sistemi”, <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/azerbaycan-ynetm-sstem-the-management-system-of-republic-of-azerbaijan.pdf>

3.3. 1995 Anayasası'nda Uluslararası İlişkilerin Normatif Çerçevesi

Demokrasiye geçiş sürecinin veya siyasi rejim değişmelerinin en önemli aşamalarından birisi anayasa yapım sürecidir. Bu süreç bir devletin yeniden oluşumu, devrim, darbe, savaş yenilgisi vs. nedenlerle siyasi iktidarın yıkılması ve yeni kurucu iktidarın oluşumu, barışçıl ve oydaşmacı bir yöntemle yeni rejime geçiş, ayrıca önemli sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda gerçekleşebilir.¹⁹¹

Otoriter veya totaliter rejimden demokrasiye geçiş süreçlerinde yaşanan anayasa yapım sürecinde genellikle, önce var olan anayasaya değişiklikler yapılarak sürecin taleplerine uygun hale getirilir. Bu şekilde anayasal düzenin devamlılığı sağlanırken, diğer taraftan yeni anayasanın kapsamlı ve ayrıntılı müzakeresine olanak tanınır. Böylece, “yürürlükteki anayasal düzenin devamlılığı sırasında da yeni bir anayasa hazırlanabilir.”¹⁹²

Azerbaycan'da 1995 Anayasası kabul edilmeden önce yürürlükte anayasa önemli ölçüde tadil edilmiştir: Komünist Partinin egemenliğe son verilmiş, çok partili bir sistemin inşa edilmesinin yolu açılmış, siyasi ve ekonomik çoğulculuğa müsaade edilmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki Anayasa yapımı sürecinde sosyal temel norm (*social grandnorm*)'un belirlenmesi son derece önemlidir. Sosyal temel norm anayasa yapımının hangi nedenlerden kaynaklandığını belirleyerek, yapım sürecinin başarılı şekilde gelişmesine katkıda bulunur.¹⁹³ Anayasa yapımıyla ilgili önem arz eden bir başka husus, meşruiyetin sağlanmasıdır. Bu olguyu pekiştirecek önemli koşullardan biri yapım sürecinde katılım ve kapsayıcılığın sağlanmasıdır.¹⁹⁴ Azerbaycan'ın anayasa yapım süreci ciddi zorluklar eşliğinde gelişmiştir.¹⁹⁵ Ermeni saldırganlığı, Rusya'nın baskıları ve Ermenistan'ı savunması, ülke topraklarının beşte birinin Ermenistan

¹⁹¹ Bu konuda bkz: Levent Gonenc, *Prospect for Constitutionalism in Post Communist Countries*, Martinus Nijhoff Publishers (first edition) Hague 2002; Yavuz Atar, *Demokrasilerde Anayasal Değişmenin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı*, Mimoza Yayınları, Konya 2000; Alesker Aleskerov (doktora tezi), 2007.

¹⁹² İbrahim Ö. Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, 10. Bası, Legal Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 23.

¹⁹³ Bkz.; Yavuz Atar, s. 147.

¹⁹⁴ Serdar Güleler, “Anayasa Yapımında Yeni Bir Paradigma; Kapsayıcı, Katılımcı, Uzlaşmacı Anayasa Yapımları ve Çeşitli Örnekler”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı:3, 2011 (ss. 199-224), s. 202.

¹⁹⁵ Bkz: Ali Asker, “Azerbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi”, Prof. Dr. Turgut Önen'e Armağan (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Turhan, Emel Badır, Gamze Turan Başara), *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Yıl: 2016 (ss.23-37).

tarafından işgal edilmesi, ayrıca bazı ayrılıkçı güçlerin Azerbaycan'dan ayrılma yönünde girişimlerde bulunması, meşru ve yasal iktidara karşı isyan, ayaklanma ve darbe girişimlerinin yaşanması anayasa yapım sürecini hem katılım hem demokratik ortamın oluşması bakımından olumsuz etkilemiştir.

Yukarıda bahsi geçen saikleri ve yeni anayasa yapım sürecinin tepkisel hamlelerini dikkate aldığımızda, 1995 Azerbaycan Anayasası'nın¹⁹⁶ bu hususları açık şekilde yansıttığını söyleyebiliriz. 1995'ten günümüze kadar devam eden süre zarfında anayasaya yapılan değişiklikler arasında kayda değer gelişme devletin ve yürütme erkinin başı olarak Cumhurbaşkanı'nın geniş yetkilerle donatılması olmuştur. Bu süreç günümüze kadar devam eden değişiklikler zincirinde belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Nitekim halihazırda Azerbaycan Anayasasında Cumhurbaşkanı'nın iki dönemden fazla seçilemeyeceğini hükme bağlayan herhangi bir norm bulunmamaktadır.¹⁹⁷ Anayasada yer alan hükümet sistemi başkanlık sistemin özelliklerini taşımaktadır. Bu hususta yürütme güçlü yetkiler ile donatılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin anayasal sisteminde önemli değişiklikler 2016'da yılında gerçekleşmiştir.¹⁹⁸ Anayasa da belirtildiği üzere başkanlık seçimleri halk tarafından oylanarak yapılmakta ve beş yılda bir tekrar edilmektedir. Halk oylamasına katılan vatandaşlar ülke geneli vatandaş oranının %25'ini kapsıyorsa seçim geçerli sayılmakta ve oyların %51'ine sahip olan aday Cumhurbaşkanı seçilmektedir. Sonuç olarak 1995 Anayasası hazırlanma sürecinde bir önceki dönemde yaşanan karışıklıkları göz önünde bulundurarak tasarlanmış bir anayasa olduğunu, bu yüzden güçlü otoriteyi öngören bir anayasal çerçeve oluşturulduğu aşikardır.

1995 Anayasası'nda egemen ve bağımsız bir Cumhuriyet olarak Azerbaycan'ın dış politika, uluslararası siyaset ve mevzuatının bir parçası haline gelmiş uluslararası hukuk normlarına ilişkin pek çok madde yer almaktadır. Bu hükümdarın pek çoğu bağımsızlık aklında da vurgulandığı gibi söz konusu altta yer alan ve bu anayasaya temel teşkil eden maddelerden ibarettir. Anayasanın 10. maddesine göre Azerbaycan Cumhuriyeti bir yerde devletlerle ilişkilerini evrensel hukuk normlarında öngörülen ilkeler üzerine kurar. Anayasaya göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ülkesi bölünmez

¹⁹⁶ *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*, <https://e-qanun.az/framework/897>

¹⁹⁷ Bkz: Ali Asker, "Azerbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi",

¹⁹⁸ Anayasanın, 26 Eylül 2016 tarihli genel halk oylaması (referandum) ile kabul edilen ilave ve değişiklikleri içeren tam metni için bkz: *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*, http://www.e-qanun.az/framework/897#_edn66, (Erişim tarihi: 12.12.2021).

bir bütün olup dokunulmazdır (md. 10/I). Azerbaycan butları dahilinde iç sular, Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ait kısmı ve Azerbaycan üzerindeki hava alanı onun ülkesini teşkil etmektedir (md. 10/II). Sınırlar, değiştirilmesi sadece halk referandumu yoluyla ve Azerbaycan halkının iradesi esas alınarak değiştirilebilir (10/III). Anayasada yer alan insan ve yurttaş hak ve özgürlükleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmalara uygun bir şekilde uygulanır (md. 12/II). Temel insan ve yurttaş hak ve özgürlükleri (md. 24-71), ayrıca yurttaşların temel ödevleri (md. 72-80) uluslararası hukukun öngördüğü evrensel ilke ve normlar dikkate alınarak düzenlenmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşmasının ardından Ermenistan'ın saldırgan politikaları ve işgal eylemleri karşısında uluslararası hukukun ilke ve normları açık şekilde ihlal edilirken, bu konuda yükümlülükleri haiz uluslararası örgüt ve kuruluşlar gelişmelere kayıtsız kaldıkları gibi, kabul ettikleri kararların yerine getirilmesi hususunda da belirgin bir aktivitede bulunmamışlardır. Ayrıca, uluslararası sistemin önemli aktörleri olarak büyük güçler de aynı tutumu sergileyerek, sadece seyirci kalmamış, aynı zamanda Ermenistan'ı doğrudan veya dolaylı yoldan desteklemişlerdir. Bahsi geçen aktörler Ermeni saldırganlığının durdurulması hususunda herhangi bir somut adım atmadığı gibi Azerbaycan'ın meşru müdafaa hakkına dayanarak gerçekleştirdiği eylem ve tepkileri insan hakları ihlali olarak değerlendirmişlerdir. Bilindiği üzere Azerbaycan 26 Nisan 2001 tarihinde Avrupa Konseyi üyeliğine kabul edildikten sonra daha aktif olarak Konsey bünyesinde çalışmalar yapmağa başlamıştır.¹⁹⁹ Zaman zaman Konsey ve Avrupa'nın ilgili kurumları tarafından Azerbaycan'da siyasi hak ve özgürlüklerin ihlali, siyasi tutuklular, siyasi partiler vd. konularda eleştiri ve uyarılarda bulunulmuştur. II. Karabağ Savaşı'nın ardından Ermenistan'ın yenilgisine rağmen barış antlaşmasını imzalamaması, buna karşın Fransa başta olmakla bek çok ülkenin Azerbaycan üzerinde baskı kurması, Konsey kürsüsünü Azerbaycan'a karşı bir baskı ve şantaj aracı olarak kullanmaları Azerbaycan'ın ciddi itirazına neden olmuştur. Bilindiği üzere, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi 'taahhütlerin yerine getirilememesi' ve 'iş birliği eksikliği' nedeniyle Azerbaycan delegasyonunun itimatnamelerini onaylamamıştır. Buna karşılık olarak, oylama öncesinde Azerbaycan delegasyonu, örgüt toplantılarına katılımını ve her türlü işbirliğini süresiz askıya aldığı

¹⁹⁹ Bkz: Cemil Nesirov, Avrupa Konseyi – Azerbaycan İlişkileri (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.

açıklamıştı.²⁰⁰ Bu durumda, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Azerbaycan'ın Avrupa Konseyi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) üyeliklerinden çekilebileceğini söylemiştir. İlham Aliyev'e göre Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisinde (AKPM) Azerbaycan'a karşı düşmanca tavır sergilemektedir ve onun bu tutumu örgütün temel ilkeleri ile çelişmektedir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'e göre "Bölgede yıkıcı politika yürüten Fransa, adeta 'ateşe benzin dökme' peşinde. Bölgemizde gerilimin nedeni olan Paris hem çeşitli uluslararası örgütler hem de parlamento düzeyinde Azerbaycan karşıtı politika yürütüyor. Fransa, Güney Kafkasya'da lider konuma gelme peşinde. Ancak nüfuzunu güçlendirmeye yönelik çabaları sonuçsuz kalıyor."²⁰¹ Sürecin bundan sonraki aşamalarında karşılıklı Azerbaycan ve Konseyin uzlaşmaya varabilecekleri muhtemeldir. Zira Rusya-Ukrayna Savaşı sırasında meydana gelen enerji arzı krizi Avrupa ülkelerini bir enerji ülkesi olan Azerbaycan'la ilgili sağduyulu karar alma olasılıkları yüksektir.

Bilindiği üzere uluslararası hukuk ve ulusal hukuk arasındaki ilişkilerde hukuk kaynakları arasındaki kademelendirme sorunu değişik şekillerde yorumlanmaktadır. Gerek doktrinde gerekse uygulamada bu konuda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Nitekim uluslararası hukuk ve ulusal hukuk normu arasındaki ilişkileri ele alan iki sistem vardır. Bunlardan birisi monist (tekçi) sistemdir. Bu sisteme göre her iki hukuk normu tek bir hukuk düzeninin parçası olduğu için bunlar arasında herhangi bir şekilde kademe farkı bulunmamaktadır. İkinci sistem ise düalist sistem (ikili) sistemdir. Bu sisteme göre ulusal ve uluslararası hukuk normları birbirinden ayrı ve bağımsız olduğu için onlar arasında herhangi bir etkilemeden bahsedilmeyecektir. Burada asıl olan ulusal hukuktur.²⁰² Uluslararası hukuk normlarının Azerbaycan mevzuatının bir parçasını oluşturduğu Anayasada açık şekilde belirtilmiştir. Anayasanın 148. maddesinin III. bendine göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmalar Azerbaycan Cumhuriyeti mevzuatının ayrılmaz bir parçasını oluşturur (md. 148/III). Anayasa'nın 151. maddesi uluslararası düzenlemelerin hukuki geçerliliğini

²⁰⁰ Azerbaycan: Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Fransa ve Ermeni lobisinin oyuncağına dönüştü, 25.01.2024, <https://sputniknews.com.tr/20240125/azerbaycan-avrupa-konseyi-parlamenterler-meclisi-fransa-ve-ermeni-lobisinin-oyuncagina-donustu-1080041099.html>, (Erişim tarihi: 02.02.2024).

²⁰¹ Azerbaycan, Avrupa Konseyi ve AİHM'den çekiliyor, 01.02.2024, <https://www.sozcu.com.tr/azerbaycan-avrupa-konseyi-ve-aihm-den-cekiliyor-p19622> (Erişim tarihi: 02.02.2024).

²⁰² Mehmet Altındaş, "Anayasanın 90. Maddesinin Son Fıkrasına Eklenen Hükümle Birlikte Anayasa ile Yargı Dönemi dışında Tutulan İşlemlere Karşı Yargı Yolu Açılabilir mi?", *Yasama*, Sayı: 2, Temmuz-Ağustos-Eylül, 2006, (ss.75-91), s. 76.

belirlemektedir. Bu maddeye göre “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin mevzuatında sisteminde yer alan normatif yasal düzenlemeler (Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ve referandumla kabul edilen kanunlar hariç) ile Azerbaycan Cumhuriyeti’nin taraf olduğu devletlerarası anlaşmalar arasında çelişki olması durumunda uluslararası anlaşmalar uygulanacaktır (md.151).”

3.4. Ermeni İşgalinin Dış Politika Üzerinde Etkileri

Önceki bölümlerde de anlatıldığı üzere 1980’lerde başlayan ve Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan sözde Karabağ sorunu, bölgede milliyetçi bir politikalara hız kazandırmıştır. Burada önemli olan husus, aslında bir “Dağlık Karabağ” sorunun olmaması, bölgede yaşayan Ermenilerin silahlı çeteler oluşturarak self determinasyon elde etme gücünün olmamasıdır. Çatışmanın asıl mahiyeti Ermenistan ordusunun Azerbaycan’a saldırması ve ülke topraklarının beşte birini işgal etmesidir. Özellikle 1992-1993’te gerçekleşen kanlı çatışmalar 1994 yılında Bişkek Antlaşmasının imzalanmasıyla askıya alınmış, zaman zaman şiddetli ihlallerin yaşandığı bir ateşkes sürecine girilmiştir. Ateşkes sürecinde Ermenistan, Dağlık Karabağ bölgesi ve çevresindeki yedi bölgeyi kendi topraklarına katmak için uluslararası hukuku açık şekilde çiğnemiştir. Sovyet döneminden itibaren Moskova yönetiminin Ermenistan’a verdiği destek, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra da açıktan veya dolaylı olarak devam etmiştir. Zira “1992 ortalarında da bu politikanın temellerini, BDT’nin kurulmasına öncülük ederek atmaktaydı. Bu tarihten sonra Rusya Azerbaycan’ı BDT’ye girmeye zorlamak için, Ermenistan’a destek vererek Azerbaycan’ı köşeye sıkıştırmaya çalışacaktır.”²⁰³

Ermenistan’ın yayılmacılık politikası ve Azerbaycan’dan toprak koparma çabaları yeni bağımsızlık kazanmış Azerbaycan Cumhuriyeti’ni her alanda zorlarken, büyük insani ve ekonomik kayıpların yaşanmasına yol açmıştır. Böylelikle, “Dağlık Karabağ Sorunu” adı altında geliştirilen Ermenistan’ın yayılmacılık politikası otuz

²⁰³ Araz Aslanlı, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt: 7, 2001, (ss. 393–430), s. 405, Aktaran; Elshan İzzatov, *Tarihten Günümüze Azeri-Ermeni İlişkilerinde Karabağ Sorunu*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006, s. 75.

senelik bir işgal sürecini başlatmıştır.²⁰⁴ Yine bu dönemde hem Azerbaycan'ın hem Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesinden sonra Dağlık Karabağ bölgesi için yaşanan anlaşmazlık SSCB içindeki iç karışıklık boyutundan çıkmış ve çatışma halinde bulunan iki devlet olarak yeni bir sorun teşkil etmiştir. Sonraki dönemlerde çevre ülkelerin arabuluculukları söz konusu olsa da bu sorun çözüme kavuşturulamamıştır. İlk olarak İran, 1992'de tarafları Tahran'da bir araya getirerek bir arabuluculuk yapmıştır. Toplantı sonucunda ateşkes ilanı için bir anlaşma imzalanırsa da Ermenistan'ın anlaşmayı ihlali sonucunda sorun nihayete erdirilememiştir.²⁰⁵

Bağımsızlıklarının ilanından sonra iki devlet arasında sorunun Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)'nin arabuluculuğuyla çözülmeye girilmiştir. 1992 yılında Azerbaycan ve Ermenistan Avrupa güvenlik ve işbirliği teşkilatına üye olduktan sonra bazı devletlerin katılımı ve Rusya ABD ve Fransa'nın eş başkanlığında AGİT Minsk grubu adlı bir yapı oluşturulmuş. Melis grubu 11 üyeden müteşekkil olup arabuluculuk faaliyetlerini yürütecektir. Grupta Azerbaycan, Ermenistan, Belarus, Almanya, İtalya, Rusya, ABD, Türkiye, Fransa Çekoslovakya ve İsveç yer almışlardır. İlginç olan şu ki korkunç eş başkanlığını yürüten Rusya, ABD ve Fransa açık veya dolaylı yollarla Ermenistan'ı desteklemeye devam etmişlerdir. Genel olarak söylemek gerekirse uluslararası hukuk ve örgütler Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali meselesinde kifayetsiz kalmışlardır. Ermeni işgallerin yoğun şekilde seyrettiği dönemde Azerbaycan peş peşe toprak kaygıları yaşamıştır. Bu kayıplar eski dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin sınırları dışında yaşanmış olup Azerbaycan'ın yedi bölgesini kapsamıştır. İşgallerle ilgili olarak Azerbaycan Cumhuriyeti uluslararası platformlarda diplomatik çabalarını sürdürerek dünya kamuoyunun dikkatini işgal sorununa çevirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından ilgili kararların alınmasını sağlamıştır.²⁰⁶ Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu 822, 853, 874, 884 no'lu kararlar²⁰⁷ Ermenistan'ı bir saldırgan devlet olarak kesin bir dille suçlamada

²⁰⁴ Bu konuda bkz: Adalet İbadov, Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2007, s.70

²⁰⁵ Naseraddin Alizadeh, "Rol Kuramı Açısından İran'ın I. Karabağ Savaşı'ndaki Dış Siyaseti", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı:69, 2021, (ss.103-139), s.110

²⁰⁶ Cüneyt Yüksel, Hamza Yüce, Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı Sona Erdiren Ateşkes Andlaşması, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Cilt:80, Sayı:3, 2022, (ss.1021-1065), s.1033.

²⁰⁷ Kararlar ve süreçlerle ilgili kapsamlı bilgi için bkz: Musa Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, (Çeviren: Ali Asker, Nurlana Mustafayeva), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2019.

çekingen davranırken, işgalin durdurulması veya ateşkesin sağlanması konusunda etkili olmamıştır. Bu kararlar içerik itibariyle birbirine benzerken, ateşkesin sağlanması hususlarına yer verse de işgal politikaları hız kesmeden devam etmiştir.²⁰⁸ Ermeni işgalleri Azerbaycan'ın iç ve dış siyasetini yakından etkilemiştir. 100 binlerle mültecinin ağır hayat şartları ve ekonomik sosyal zorluklar işgallerin paralelinde halkın ve ordunun moral ve motivasyonunu olumsuz şekilde etkilemiştir. Böyle bir durumda Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ateşkes imzalanmasının Azerbaycan ordusunun toparlanması bakımından önemli olduğu düşüncesinden hareket etmiştir. 4-5 Mayıs 1994 tarihinde Bişkek'te Ermenistan arasında imzalanan ateşkese protokolü imzalanmıştır. Bu ateşkes Azerbaycan-Ermenistan arasındaki çatışmaya “dondurulmuş ihtilaf” niteliği kazandırırken, Kafkasya'daki güvenliği tehdit eden sorun olarak kalmaya devam etmiştir.²⁰⁹ 2020 II. Karabağ Savaşı'nın başlamasına kadar yürürlükte kalan bu protokol, ateşkes süreci boyunca birkaç kez ciddi şekilde ihlal edilmiştir.

Bundan sonraki süreçte AGİT Minsk Grubu tarafından yürütülen çalışmalar kalıcı ateşkesi sağlama ve Karabağ'ın statüsünü belirlemeye yönelik olmuştur. Fakat çözüm önerileri tarafları memnun etmediği gibi defalarca reddedilmiştir. Taraflara sunulan kademeli çözüm önerisi başlangıçta kabul görse de Ermenistan'ın sergilediği tutum ve davranışlar sebebiyle başarı ile sonuçlanamamıştır.²¹⁰ 2005 dolaylarında Azerbaycan ile Rusya arasında görüşmeler gerçekleşmiş, çözüm arayışları devam etmiştir ve sonucunda 2008 yılında Moskova Bildirisi imzalanmıştır. Fakat 2016 yılında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin başlattığı dört günlük bir çatışma yaşanmıştır. Çatışmalar sonucunda Azerbaycan, kaybettiği toprakların bir kısmını geri almıştır.²¹¹ Böylelikle 1994'ten başlayarak devam eden ateşkes süresi boyunca defalarca bir araya gelen Ermenistan ve Azerbaycan tarafları sorunun çözümü konusunda anlaşmaya varamamışlardır. Zira bu çözümsüzlüğün temel noktası, Azerbaycan'ın egemenlik hakların vazgeçmemesi, Ermenistan'ın ise işgal sürecini sonlandırmak bakımından

²⁰⁸ Cüneyt Yüksel, Hamza Yüce, Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı Sona Erdiren Ateşkes Andlaşması, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Cilt:80, Sayı:3, 2022, (ss.1021-1065), s.1033.

²⁰⁹ Bahar Özsoy, Fatma Betül Aydemir Baş, “Küresel Çözümsüzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 33, 2022, (ss.143-160), s. 147.

²¹⁰ Selçuk Karataş, Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi, (Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim dalı Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2009, ss.8-9.

²¹¹ Nazim Caferov, Araz Aslanlı, “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 53, 2016, (ss. 239-260), s. 245.

somut bir adım atmaması olmuştur. 2020 yılının eylül ayında II. Karabağ Savaşı'nın başlamasına kadarki on altı sene boyunca devam eden ateşkes sürecinde yaşanan ihlallerin çapı ve etkileri bakımından iki önemli çatışma yaşanmıştır. Bunlardan biri Ermenistan'ın taciz ateşi ile başlayan Dört Günlük Savaş'tır.²¹²

2016'nın Nisan ayında Ermenistan'ın ani bir karar ile ateşkesi bozmasıyla başlayan 4 gün savaşı 1994'ten o güne kadar yaşanan en şiddetli çatışmalardan biri olmuştur. Minsk Grubu Eş başkanları iki tarafı da sert bir şekilde kınayarak, bir an önce ateşkes çağrısında bulunmuştur.²¹³ Özellikle Ağdere, Terter, Ağdam, Hocavend, Füzuli ve Cebrail bölgelerinde yoğun çatışmalar yaşanmıştır. Bu süreçte Azerbaycan ve Ermenistan arasında restleşmeler yaşanmış ve Azerbaycan Savunma Bakanının, 3 Nisan günü, Ermeni tarafının Azerbaycan yerleşim yerlerinden güçlerini çekmelerini ve saldırılarını sonlandırmaları gerektiğini, aksi takdirde Ermeni otoritesinin başkenti olan Karabağ'daki Hankenti'nin vurulacağını belirten bir ultimatoma vermiştir Ermenistan ise Azerbaycan'daki doğal gaz ve petrol boru hatlarına saldıracağını açıklamıştır. Azerbaycan'ın bir sonraki hamlesi tek taraflı ateşkes olsa da bu yeni bir stratejik adım olarak algılanmıştır. 5 Nisan'da Moskova'da toplanan Ermenistan ve Azerbaycan genelkurmay başkanları bir ateşkes konusunda anlaşmaya varmışlardır. Fakat ateşkes Ermenistan'ın Nahçıvan Cumhuriyeti'ndeki mevkilere taciz ateşi açmasıyla birlikte kısa sürmüş ve Ermeni güçleri saldırılarına devam etmiştir.²¹⁴ Bu savaş, sadece yıllardır haksız yere işgal edilen toprakların geri kazanılması için bir adım değil aynı zamanda 1994'ten sonraki süreçte yaşanan yenilgi psikolojisinin kırılması içinde önemli bir adım olmuştur. 2020'nin ikinci yarısına gelindiğinde Azerbaycan-Ermenistan arasında sınır hattı olan Tovuz'da, ciddi çatışmalar başlamıştır. Ermenistan Azerbaycan'ın sivil ve askeri yerleşim yerlerine, taciz ateşi ile saldırmaya başlamış ve ardı kesilmeyen saldırılar sonucunda Azerbaycan bu saldırılara karşı kayıtsız kalmayarak karşılık vermiştir. Stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olan Tovuz bölgesinde yaşanacak çatışmalar Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC), Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı

²¹² “Dağlık Karabağ neden önemli, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun ne zaman ve nasıl başladı?”, *BBC News Türkçe*, 28.09.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54330024>, (Erişim tarihi: 12.05.2023).

²¹³ Gülnare Mahmudova, “Arabuluculuk Diplomasisi Bağlamında AGİT Minsk Grubu'nun Başarısız Eylemi – Başarılı Söylemi: Dağlık Karabağ Sorununa İlişkin 2-5 Nisan 2016 Tarihleri Arasındaki Açıklamaların Söylem Çözümlemesi”, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Sayı: 42, 2019, (ss. 207-215), s. 210.

²¹⁴ Turgut Kerem Tuncel, “Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016 (ss. 301-338), s. 303-304.

(TANAP) ve Trans Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı'na (TAP) bağlanan Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı'nın ve Bakü-Tiflis-Kars Demir Yolu gibi projelerin yakınında bir yerde gerçekleşmiş ve bu projelere karşı tehdit unsuru oluşturmuştur.

AGİT Minsk Grubu çatışma sonrasında bir açıklama yapmıştır. Açıklamada, AGİT gözlemcilerinin de en kısa zamanda bölgeye intikal etmeleri gerektiği çağrısında bulunmuştur. Ermenistan bu çağrıdan sonra arkasına KGAÖ'nün desteğini almaya çalışmıştır, fakat çatışmanın içine KGAÖ tarafsız bir tutum izlemiştir. 12 Temmuz'da yaşanan çatışmanın ardından AGİT Minsk Grubu'nu Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki kalıcı bir barış sağlamak için iki ülke arasında bir müzakere sürecini işaret etmiş olsa da bu iki ülke arasında yaşanan anlaşmazlığı çıkmaza sürüklemiştir.²¹⁵ Tovuz çatışmasında bir general ve birkaç üst rütbeli subayının şehadete ermesi Azerbaycan hakkında yenilgi algısı ile psikolojik bir çöküntüye sebep olmuş aynı zamanda Ermenistan'ın da zafer yanılgısına düşmesini sağlamıştır.

3.5. II. Karabağ Savaşı ve Üçlü Bildiri

Ermenistan'da Nikol Paşinyan'ın iktidara gelmesinin ardından uluslararası camiada ve basında Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik somut adımların atılacağına dair bir yanılgı hakimdi. Zira Nikol Paşinyan Ermenistan'da halkın desteğini alarak ve iktidar üzerinde sivil baskı kurarak iktidara gelmiş bir siyasetçiydi. Fakat taraflar arasında bir barış sürecinin olması beklenirken Ermenistan tarafından gelen açıklamalar ile birlikte yeni bir hareketlenmenin olacağı sezilmiştir. Nitekim bu dönemde Nikol Paşinyan'ın yaptığı açıklamalarda savaş retoriği açık şekilde kendini göstermiştir. “Karabağ Ermenistan'dır” söylemi ve Şuşa'da Nikol Paşinyan başta olmakla Ermeni yönetimini boy göstermesi, peş peşe yapılan açıklamalar savaşın daha yakın bir hale geldiğinin göstergesiydi. Ayrıca, “*Ermenistan Savunma Bakanı David Tonoyan 30 Mart 2019'da “barışa karşı toprak” formülasyonu yerine “yeni topraklar için yeni savaş” doktrinini benimsediğini ifade etmiştir.*”²¹⁶

²¹⁵ Turgut Kerem Tuncel, “Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020'de Patlak Veren Çatışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler”, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SINIR-HATTINDA-12-TEMMUZ-2020-DE-PATLAK-VEREN-CATISMA-VE-KARABAG-IHTILAFI-HAKKINDA-DEGERLENDIRMELER>, (Erişim tarihi: 09.12.2020).

²¹⁶ “Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan: 2020”, *Karadeniz: 2020 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler*, (Editör: Özgür Tüfekçi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, SAM, Trabzon, 2021, s. 63.

Nikol Paşinyan'ın, Madrid İlkeleri'ni artık kabul etmediğini ve Dağlık Karabağ topraklarını ise Ermenistan sınırları içinde saydığını dile getirmiştir. Bu söylemlerden sonra iki ülke arasında gerginlik giderek daha da artmıştır.²¹⁷ böyle bir durumda Azerbaycan tarafı da savaşın kaçınılmaz olduğunu açık bir şekilde ifade ederek hazırlıklara başlamıştır. Hazırlıklar kısmi askeri seferberlik, askeri tatbikatlar ve cephenin civar bölgelerine güç sevkiyatı şeklinde kendini göstermiştir. Askeri tatbikatlar Türkiye ve Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin ortak programları kapsamında gerçekleşmiştir.

27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan'ın saldırısına karşılık veren Azerbaycan ordusu karşı taarruza geçerek havadan ve karadan Ermeni istihkamlarına ciddi saldırılarda bulunmuştur. Karşı taarruzunun başlamasıyla Ermenistan'da sıkı yönetim ve genel seferberlik Azerbaycan'da ise kısmi seferberlik gerçekleşmiştir. Türk SİHA'larının yer aldığı karşı saldırıda Ermenistan'ın mevzilerinin imha edildiğine dair görüntüler derhal yayınlanarak Azerbaycan'ın psikolojik harp üstünlüğü ilk günden temin edilmiştir. Bu görüntüler o sırada çelişkili açıklamalar yapan Ermenistan'ın kamuoyuna sunduğu bilgilere ciddi gölge düşürmüştür.²¹⁸ Ermenistan yönetimi yıllar boyunca alışıla gelen Rusya'nın desteğini alarak savaşın seyrini değiştirmeye çaba gösterse de bu çabası sonuçsuz kalmıştır. Gerek Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü gerekse Rusya Federasyonu Ermenistan'ın çağırılmasına son derece mesafeli durmuş, Azerbaycan topraklarında yürütülen bu savaşın bir tarafı olmayı reddetmiştir. Bu durumda, Ermenistan çareyi Azerbaycan'ın sivil iskân birimlerine saldırmakta bulmuştur. Bu saldırılar Ermenistan'ın beklentisinin aksine, dünya kamuoyunda olumsuz yankı bulmuştur. Savaş boyunca Ermenistan yönetimi Rusya'ya ve KGAÖ'ne yaptığı çağırılarını defalarca yinelemiştir. Fakat *“Putin, KGAÖ kapsamında Ermenistan'a karşı sorumluluklarının olduğunu, bununla birlikte çatışmaların Ermenistan topraklarında yapılmadığını ifade ederek, Yukarı Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu ve Ermenistan'ın işgalci pozisyonunu bir kez daha teyit etmiştir.”*²¹⁹ 31 Ekim

²¹⁷Hülya Kınık, s. 63.

²¹⁸ Arda Mevlütoğlu, “2020 Dağlık Karabağ Savaşı'na Dair Askeri-Stratejik Gözlemler”, *Panorama*, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/11/05/2020-daglik-karabag-savasina-dair-askeri-stratejik-gozlemler/>, 05.11.2020 (Erişim tarihi: 21.08.2021).

²¹⁹ “Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer; Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi”, Türkiye Cumhuriyeti, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2021, s. 41, https://kulakver.iletisim.gov.tr/uploads/Yukar%C4%B1_Karabag%CC%86_Tu%CC%88m_Diller_Dike_y_WEB.pdf, (Erişim tarihi:10.10.2023).

2020 tarihinde gösterdiğinde iki ülkenin dışişleri bakanları ile AGİT Minsk Grubu başkanları bir toplantı yapmışlardır. Toplantı sonunda bir bildiri yayınlanmıştır. Azerbaycan ordusunun manevra gücü, teknolojik ve sayısal üstünlüğü, ayrıca Türkiye'nin kesintisiz bir şekilde sürdürdüğü destek açıklamaları Ermenistan ordusunu demoralize ederek mutlak imhanın eşiğine getirmiştir. Azerbaycan Ordusunun peş peşe yaptığı başarılı hamleler neticesinde yukarıda bahsi geçen çevre bölgeleri ve eski Dağlık Karabağ Vilayeti'nin pek çok iskân birimi işgalden kurtarılmıştır. Azerbaycan açısından büyük tarihi-kültürel önemi haiz Şuşa şehrinin işgalden kurtarılması savaşın kaderini belirleyen önemli bir olaydı. Fakat aynı anda Nahçıvan bölgesine yakın bir yerde Rus askeri helikopterinin düşürülmesine neden olan bir manipülasyon savaşın durdurulması ve Rusya'nın arabuluculuğu ile yeni görüşmenin yapılması zarureti doğurmuştur. Böylelikle, 44 gün devam eden II. Karabağ Savaşı Rusya Federasyon'unun aracılığıyla, Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan Üçlü Bildiri ile durdurulmuştur. 10 Kasım 2020'de imzalanan bu bildirin metni Azerbaycan'ın zafer kazanan taraf olarak elinin güçlü olduğunu açık şekilde yansıtmıştır:

- 1) Dağlık Karabağ çatışma bölgesindeki ateşkesi ve tüm askeri hareketin 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saati ile 00.00'da durdurulması planını ilan eder. Bundan sonra "Taraflar" olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, hâlihâzırda ellerinde bulundurdukları bölgelerde kalacaklardır.
- 2) Ermenistan tarafının elinde bulunan, Azerbaycan'ın Kazak Bölgesi, Ağdam bölgesi ve toprakları 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan'a geri verilecektir.
- 3) Dağlık Karabağ'daki temas hattı ve Laçın koridoru boyunca, Rusya Federasyonu barış gücüne ait 1.960 hafif silahlı askeri personel, 90 zırhlı personel taşıyıcı araç, 380 adet otomobil ve özel teçhizatlı araç konuşlandırılacaktır.
- 4) Rusya Federasyonu Barış Gücü, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesiyle eş zamanlı olarak bölgeye konuşlandırılacaktır. Rusya Federasyonu barış gücünün bölgedeki varlığı 5 senedir. Bu 5 yıllık süreç tarafların sürenin bitimine 6 ay kala itiraz etmemeleri halinde otomatik olarak 5 yıllık periyodlarla uzar.
- 5) Çatışmanın muhataplarınca anlaşma hükümlerinin uygulanması sırasındaki kontrolü daha etkili kılmak maksadıyla, ateşkesi kontrol üzere bir barışı koruma merkezi meydana getirilecektir.
- 6) Ermenistan Cumhuriyeti 15 Kasım 2020 tarihine kadar Kelbecer Bölgesi'ni ve 1 Aralık 2020 tarihinde ise Laçın Bölgesi'ni; Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak ve aynı zamanda Şuşa şehrine kadar ulaşmayacak olan 5 kilometre genişliğindeki Laçın Koridoru'nu elinde tutmak kaydıyla, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne geri verecektir. Tarafların mutabakatı ile, önümüzdeki üç yıl içinde, Laçın Koridoru boyunca Hankendi ve Ermenistan arasında iletişimi sağlayacak ve Rus Barış Gücü tarafından korunacak yeni bir trafik güzergahının inşası için bir plan belirlenecektir. Azerbaycan Cumhuriyeti sivillerin, ulaşım, yük araçlarının Laçın koridoru boyunca her iki yönde de geçiş güvenliğini garanti eder.
- 7) Bölgede yerinden edilmiş siviller ve mülteciler, Dağlık Karabağ topraklarına ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kontrolü altında civar bölgelere geri döndürülecektir.
- 8) Savaş esirlerinin, diğer tutukluların ve cenazelerin değişimi gerçekleştirilecektir.
- 9) Bölgedeki tüm ekonomik bağlantılar ve ulaşım bağlantıları durdurulacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında sivillerin, ulaşım ve yük araçlarının her iki yönde serbest bir şekilde hareketini

organize etmek maksadıyla ulaşım bağlantısı sağlayacaktır. Ulaşım kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin (FSB) Sınır Muhafız Organları tarafından yürütülecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım yolları inşa edilecektir.²²⁰

Üçlü Bildirinin imzalanmasının ardından yapılan yorum ve açıklamalarda birkaç hususa dikkat çekilmiştir. Bunlardan birincisi Azerbaycan ordusunun mutlak zafere çok yakın olduğu bir aşamada böyle bir bildirinin neden imzalanması hususudur. Yukarıda da bahsedildiği üzere bu bildirinin imzalanması bahsi geçen helikopter manipülasyonu sonrasında Rusya'dan gelmekte olan ve gelecek baskıların bertaraf edilmesi ve savaşın seyrinin değiştirilmesinin önlenmesi amacını taşımıştır. İkinci bir husus Rusya'nın arabuluculuğunda gerçekleşen müzakerede neden Türkiye'nin yer almaması olmuştur. Özellikle bu husus eleştirilerin hedefinde yer alırken bildiride geçmemesine rağmen ateşkes gözlem merkezinde Türkiye'nin de yer alacağı karara bağlanmıştır. Bir diğer husus Ermenistan ordusunun işgal bölgelerinden çekileceğine dair üstlendiği taahhüdün gerçekçi olup olmaması hususudur. Her ne kadar Ermenistan ordusu bu bölgeleri belirlenen tarihlerden sonra boşaltma da aslında başka bir seçeneği kalmamıştır. Bu husus her iki taraf da zaten yüksek olan savaş kayıplarının önlenmesi açısından önemli bir gelişme olarak yorumlanabilir. Üçlü bildiride yer alan ik noktaya da değinmekte yarar vardır. Bunlardan birincisi Nahçıvan'ı Azerbaycan ana karasına bağlayacak Zengezur Koridorunun açılıp açılmaması meselesidir. Üçlü bildirinin imzalanmasında 3 seneden fazla bir zamanın geçmesine rağmen koridor konusunda Ermenistan tarafının herhangi bir olumlu adım atmadığı görülmektedir. Hazırda Azerbaycan bu koridorun açılmayacağı takdirde İran üzerinden ulaşım sağlanacağı konusunu gündeme getirerek bu konudaki manevra alanını genişletmiştir. İkinci önemli nokta Rus ordusunun görev süresinin tamamlanmasının ardından bölgeden çekilip çekilmeyeceğidir. Bu konuda herhangi kesin bir açıklamada bulunmak şimdilik zordur. Fakat 2023 yılında Azerbaycan devletinin gerçekleştirdiği anti terör operasyonu sırasında Rus ordusunun aldığı tavır bundan sonraki süreçte bölgede herhangi bir şekilde istikrarsızlığa neden olacak bir eylemde bulunma ihtimalinin düşük olduğunu göstermektedir.

²²⁰ Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmasının Tam Metni, <https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasinin-tam-metni-haberi-20029>, 11.11.2020 (Erişim tarihi: 12.01.2022); Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, <https://web.archive.org/web/20201111084724/http://kremlin.ru/events/president/news/64384> 10.11.2020 (Erişim tarihi: 12.01.2022).

Bilindiği üzere II. Karabağ Savaşı sonrası Karabağ'da hala belli sayıda Ermeni silahlı güçleri ve terörist gruplar faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu grupların yaptıkları taciz ateşleri ve düzenledikleri mayın patlamaları Azerbaycan tarafından sivil zaiyatlara neden olmuştur. Azerbaycan'ın defalarca uyarıları ve açıklamalarına rağmen bu provokasyonlar yoğun şekilde devam ettirilmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada 44 Günlük Savaş sonrası dönemde mayın kurbanlarının toplam sayısı 314 kişiye ulaşmış olup bunlardan 61'i hayatını kaybetmiştir. Bakanlık açıklamasında şöyle deniyordu:

Hocavend bölgesi topraklarında meydana gelen mayın patlaması, Ermenistan silahlı kuvvetlerini Azerbaycan topraklarından henüz çekmemiş olan Ermenistan'ın ve onun kurduğu sözde rejimin asıl amacının, 4. fıkrayı ağır bir şekilde ihlal ederek, bir kez daha ortaya koymaktadır. Üçlü deklarasyon, askeri faaliyetlerine ve mayın yerleştirmeye devam ederek, terör yoluyla bölgedeki askeri gerilimi artırmakla meşgul olmaktadır. Aynı zamanda bu provokasyonların amacı, çatışma sonrası dönemde gerçekleştirilen geniş çaplı yeniden inşaa ve imar çalışmalarının, bu bölgelerde faaliyet gösteren sivil nüfusun, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşünün ve barışçıl bir şekilde yaşamalarının engellenmesidir.²²¹

Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin 19 Eylül 2023'te Ermeni güç noktalarına karşı düzenlediği operasyon başarılı bir şekilde sonuçlandırılmıştır. Operasyon 24 saat dolmadan sonlandırılmıştır.

Anti-Terör Operasyonunun en önemli sonuçlarından biri bir zamanlar Karabağ'da savaş suçları işlemiş, Azerbaycanlı siviller ve esirler üzerinde şiddet ve işkence uygulamış olan unsurların yakalanarak yargılanmak üzere Bakü'ye getirilmesidir. Sonuç olarak Anti-Terör Operasyonu Azerbaycan'ın tamamında egemenliğin tesisi, savaş suçlularının yakalanarak adaletin önüne çıkarılması, ayrıca devletin pozitif yükümlülüklerinden olan koruma yükümlülüğünün uygulanması bakımından önemli sonuçlar doğurmuştur.²²²

Aslında Azerbaycan, Ermenistan'a oranla askerî açıdan daha güçlüydü. Fakat Ermenistan, saldırılarda genellikle Rusya'nın desteğini almıştı. 2020 yılında yaşanan 44 günlük savaşta ise Moskova yönetimi, Erivan'ı desteklememişti ve bunun da etkisiyle Ermenistan ordusu mağlup olmuştur. Minsk Grubu'nun yıllarca süren arabuluculuk faaliyetleri, Azerbaycan'ın askeri zaferi sonucunda çözüme kavuşmuştur.

²²¹ "XİN: Sülhün və təhlükəsizliyin təmini üçün Ermənistanın və onun yaratdığı qondarma rejimin törətdiyi terror aktlarının qarşısı alınmalıdır", https://azertag.az/xeber/xin_sulhun_ve_tehlukesizliyin_temini_uchun_ermenistanin_ve_onun_yaratdigi_qondarma_rejimin_toretdiyi_terror_aktlarinin_qarsisi_alinmalidir-2753059, (Erişim tarihi: 16.10.2023).

²²² Ali Asker, "Egemenlik, Adalet ve Devletin Pozitif Yükümlülükleri Bakımından Azerbaycan'ın Anti-Terör Operasyonunun Önemi", III. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı (Editörler: Vefa Kurban, Hamit Özman), 23 Kasım 2023, Ege Üniversitesi TDAE, İzmir, 2023, s. 8.

3.6. Türkiye ve Azerbaycan Arasında Stratejik Ortaklık

Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci Türkiye'nin dış politikasında önemli açılımları da beraberinde getirmiştir. Türk dış politikasının yeni bir istikametini teşkil eden Türk Dünyası siyasi, ekonomik ve kültürel potansiyeli ile dünya siyasetinin gündeminde yer almıştır. Eski Sovyetler Birliği cumhuriyetleri ve Türk devletleri arasında Türkiye ile en yakın tarihi bağlar Azerbaycan ile olmuştur. 30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti ikinci kez bağımsızlığını ilan ettiğinde, 18 Ekim 1991'de bu bağımsızlığı Anayasal Akt'la ve referandum yoluyla tasdik ettikten sonra onu tanıyan ilk ülke 9 Kasım 1991'de Türkiye olmuştur. Bu sıradan bir tanıma olmayıp, derin tarihi ve kültürel kökleri bulunan iki toplum arasındaki birlik ve birlikteliğin yeniden ihyası anlamına gelmektedir. Bu yüzden Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri dünyada eşine rastlanmayan son derece özel ilişkiler olarak yorumlanmaktadır. Bu ilişkilerin temelini iktidar üstü bir güce sahip toplumlar arası kardeşlik duyguları beslemektedir.

Türkiye ve Azerbaycan'da hâkim olan siyasi ve düşünsel kültürün temeli 100 yıl önce Osmanlı ve Azerbaycan'da modernleşme aydınlarının oluşturduğu olduğu siyasi-düşünsel anlayıştır. Türkiye Cumhuriyeti 1923'te kurulduğu zaman aslında o ideolojinin taşıyıcısı olarak kuruldu ve Sovyetler Birliği'nin bir parçası olmasına rağmen Azerbaycan'da da o düşünce korundu. Azerbaycan yeniden bağımsızlığını kazandığı zaman kendini 1918'de kurulan ve Osmanlı'nın bölgedeki müttefiki olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varisi olarak ilan etti. Bu sadece anayasal bir vârislik değildi, düşünce bazında da bir vârislik söz konusu idi. Bu nedenle Azerbaycan'ın meseleleri Türkiye'de bir milli mesele olarak kabul görmektedir.²²³

1991'den günümüze kadar gelişen süre zarfında iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli atılımlar gerçekleşmiş, ikili ilişkiler stratejik ortaklıktan müttefiklik düzeyine yükselmiştir. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 14 Ocak 1992'de kurulmuştur. Çok boyutlu ve stratejik düzeyde yoğun bir gelişim sergileyen ilişkilerin yasal yasal dayanağını oluşturan çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgeler arasında 24 Ocak 1992'de Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, 2 Kasım 1992'de İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması ilişkilerin hukuksal zeminin hazırlanması bakımından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, 1994 tarihinde "Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasındaki Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesi Anlaşması" imzalamışlardır. İki yönetim, birbirinin iç işlerine karışmayarak toprak bütünlüğüne

²²³ Cavid Veliev, "Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinin 30 Yılı'nın Özeti", *Kriter*, Cilt: 6, Sayı: 64, 2022, 14.01.2022, <https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-azerbaycan-diplomatik-iliskilerinin-30-yilinin-ozeti>, (Erişim tarihi: 22.12.2023).

saygılı bir şekilde dışarıdan gelen herhangi bir tehditte karşı milli güvenlikleri sağlama yolunda stratejik gelişimleri üzerine bunun yanında ekonomik gelişmelerinin desteklenmesi için iş birliği içinde olduklarını vurgulamışlardır.²²⁴ 1994 yılından itibaren iki ülke arasında imzalanan antlaşmalar siyasi, ekonomik ve kültürel alanda ilişkilerin geliştirilmesine yöneliktir. Bu süre zarfında ticaret, ulaşım, enerji, askeri, savunma sanayi vd. alanlarda imzalanan belgeler ilişkilerin gelişim sürecine ciddi ivme kazandırmıştır. İlişkilerin stratejik ortaklık düzeyine yükseltilmesi bakımından 5 Mayıs 1997’de Stratejik Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Deklarasyon önemli rol oynamıştır. Bu belgeler arasında Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması²²⁵ önemli yere sahiptir.²²⁶

Anlaşma 23 madde ve beş bölümden oluşmaktadır: “Askeri-siyasi ve Güvenlik Sorunları”, “Askeri ve Askeri-teknik İş Birliği”, “İnsani Konular”, “Ekonomik İş Birliği” ve “Ortak ve Son Hükümler”.

Antlaşma, 21 Aralık 2010 tarihinde Azerbaycan Millî Meclisi’nde, 2 Şubat 2011 tarihinde de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmıştır.²²⁷ Askeri-siyasi ve güvenlik konularında anlaşmanın 1., 3. ve 7. maddesine değinilmiştir. Özetle birbirlerinin bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne, sınırların korunmasında iş birliği içinde olacakları ve ortak önlemler konusunda fikir birliğine gidileceği esasına karar verilmiştir. Aynı zamanda tarafların birbirlerine askeri alanda destek olmak amacıyla birbirlerinin orduları ile yakın temas halinde olmaları öngörülmüştür. Madde 7’de “*Taraflar, bu Anlaşmada öngörülen savunma iş birliğinin ve karşılıklı yardımın hayata geçirilmesi için ulusal mevzuatları ve uluslararası yükümlülükleri temelinde ve meşru savunma ihtiyaçlarının karşılanması gereğini gözeterek, Silahlı kuvvetlerinin kuvvet ve komuta kontrol yapılarının koordinasyonu için gerekli planlamayı yaparlar.*” denilmektedir.²²⁸ Anlaşmanın madde 11’de ekonomik ve ticari anlaşmalara değinilmiştir. Bu bağlamda karşılıklı yatırım ve ticari ilişkiler noktasında enerji

²²⁴ Görkem Ozan Özalp, “Avrasya Bölgesinin Stratejik Önemi ve Türkiye-Bölge Ülkelerin Savunma ve Güvenlik Alanlarında İlişkileri”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı:54, 2016, (ss. 596-617), s.604.

²²⁵ “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması”, *Resmî Gazete*, 04.10.2023.

²²⁶ Vehbi Alpay Günel, Mustafa Koçyegit, “Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve Sistemsel Bir Karşılaştırma”, *Akademik Hassasiyetler*, Cilt: 10, Yıl: 2023, (ss.219-252)

²²⁷ “Turkish parliament ratifies Turkish-Azerbaijani inter-governmental agreements”. Trend News Agency. 16 Temmuz 2014 tarihinde kaynağından arşivlendi. (Erişim tarihi: 27 Mart 2011).

²²⁸ “Azerbaycan – Türkiye Stratejik İşbirliği Antlaşması”, <https://hukukbook.com/azerbaycan-turkiye-stratejik-isbirligi-antlasmasi/>, (Erişim tarihi: 06.07.2023).

kaynakları ve iktisadi teşebbüslerde iş birliği yapacaklardır. Madde 12 de ise “*Taraflar, enerji alanında, küresel ve bölgesel düzeyde enerji güvenliğinin temin edilmesi ve ekonomilerinin güçlendirilmesi amacıyla topraklarından geçen küresel önemi haiz enerji projelerinin devamlı faaliyeti için tüm gerekli tedbirleri hayata geçirecek ve bu yöndeki iş birliklerini artıracaklardır.*”²²⁹ denilmektedir.

2010 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşmasının üstünden 10 yıl geçtikten sonra II. Karabağ Savaşı ve neticesindeki zaferin ardından iki ülke arasında Şuşa Beyannamesi’nin imzalanması ikili dostluk ilişkilerini pekiştirmiştir.

3.7. Şuşa Beyannamesi

II. Karabağ Savaşı’nın başlamasıyla Türkiye, Azerbaycan’ı siyasi, ekonomik ve askeri açıdan desteklemiştir. İki devlet arasındaki kader birliği, özellikle Erdoğan ve Aliyev arasında kurulan güçlü bağ ile daha da derinleşmiştir. II. Karabağ Savaşı, ilişkilerin test edildiği ve neticede daha da güçlendiği bir süreci beraberinde getirmiştir. Erdoğan’ın Aliyev’in davetlisi olarak 9-10 Aralık 2020’de Bakü’de düzenlenen zafer geçit törenine katılması bunun göstergesidir. Daha sonra Erdoğan, 15-16 Haziran 2021 tarihinde Türk dünyasının kültür beşiği olan Şuşa’ya gitmiş ve burada “Şuşa Beyannamesi” imzalanmıştır.²³⁰

Beyanname’de çeşitli temel vurgular ön plana çıkmaktadır. Bunlar:

- 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması’na sadık kalındığı vurgusu,
- “Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma”, “Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü” ve “Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması”na dayandığı,
- İlişkilerin müttefiklik düzeyine çıkarılması,
- Küresel ve bölgesel barış, istikrar ve güvenliğin sağlanmasında ortak çabaların sürdürülmesi,

²²⁹ “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması”, *Resmî Gazete*, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528M1-30-1.pdf>, (Erişim tarihi: 04.10.2023).

²³⁰ Durdu Mehmet Özdemir, Gökmen Kantar, “Şuşa Beyannamesi’nin Önemi ve Olası Etkileri”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2023, (ss. 733-744), s. 738.

- Azerbaycan'ın zafer kazanarak topraklarını işgalden kurtardığını, tarihi adaleti ve uluslararası hukuku yeniden sağladığı vurgulanmaktadır.²³¹

Bu açıdan Şuşa Beyannemesi, üç temel sütun üzerinden inşa edildiği söylenebilir. Bunlar ikili ilişkilere, bölgesel ilişkilere ve Türk dünyasına ilişkin hükümlerdir.²³² Ayrıca Beyanname'nin içeriği bazında bakıldığında ise güvenlik ve savunma, silahlı kuvvetlerin modernizasyonu, bölgesel ve küresel barış ve istikrara katkıda bulunma, Türk dünyasının entegrasyonu, ulaşım koridorları, ekonomi özelinde ilişkilerin güçlendirilmesi, ihracatın çeşitlendirilmesi, ortak üretim alanlarının oluşturulması ve serbest dolaşım için gerekli mekanizmaların tesis edilmesi, 1915 olaylarına ilişkin arşivlerin açılması ve Türk-Azerbaycan diasporaları arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gibi ayrıntılar hem Şuşa Beyannemesi'nin önemini gösterirken hem de Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geçtiği yeni aşamayı özetlemektedir.²³³

3.8. Çok Boyutlu İş Birliği: Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan

Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasında var olan iş birliğinin temelleri öncelikle ikili iş birliği formatında Azerbaycan- Türkiye arasında ortaya çıkmıştır. Askeri anlamda başlayan ikili güvenlik ilişkileri temelde Karabağ sorunu ve bölgesel güvenlik üzerine var olmuştur. Öncelikle 1992 tarihinde ilk Askeri Eğitim ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Türk askeri okulları, Azerbaycanlı öğrenciler yetiştirmeye başlamıştır. Türkiye ve Gürcistan arasında ikili askeri iş birliği antlaşmalarının temeli ise 1996'ya dayanmaktadır. Daha sonra 1997 yılında Türkiye'nin Tiflis ziyaretinde Askeri Eğitim ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır.²³⁴ Yine bu doğrultuda Tiflis'teki askeri akademinin kurulmasına Türkiye'de katkıda bulunmuş ve Rusya'dan kalan hava üslerinin modernizasyonu için destek sağlamıştır. Ayrıca Türkiye ve Gürcistan sınırları arasındaki mayın temizleme çalışmaları gerçekleşmiştir. Ancak üçlü iş birliği kararına

²³¹ “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttelik İlişkileri Hakkında”, TCCB, <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf>, (Erişim tarihi: 06.07.2023).

²³² Durdu Mehmet Özdemir, Gökmen Kantar, s. 738.

²³³ Emrah Kaya, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Yeni Bir Sütun: Şuşa Beyannemesi”, *Ankasam*, <https://www.ankasam.org/turkiye-azerbaycan-iliskilerinde-yeni-bir-sutun-susa-beyannamesi/>, (Erişim tarihi: 06.07.2023).

²³⁴ Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Türkiye, <https://ankara.mfa.gov.az/tr/content/101/diger-alanlarda-iliskiler>, (Erişim tarihi: 19.08.2023).

bağlanması 2000’li yıllara tekabül edecektir. Bu kapsamda şu gelişmeler önem taşımaktadır:

30 Nisan 2002 tarihinde Trabzon’da imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ile Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Terörizm, Örgütlü Suçlar ve Diğer Önemli Suçlarla Mücadele Anlaşması” terörle mücadele hususları yanında enerji koridorunun güvenliğinin temini hususlarında da maddeler içermektedir ki, bu anlaşmanın bir benzeri 2005 yılında yeniden yapılmıştır. 23 Temmuz 2003 tarihinde, Bakü’de “Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan Arasında Doğu-Batı Enerji Koridorunun Güvenliğinin Sağlanmasına Dair Protokol” imzalanmıştır.²³⁵

2010 yılında Türkiye-Azerbaycan arasında Stratejik Ortaklık anlaşması imzalanırken Gürcistan’ın üçlü savunma/güvenlik iş birliğine katılması 2012 yılına tekabül etmektedir. 2012 yılının haziran ayında üç ülkenin dışişleri bakanları Trabzon’da bir araya gelerek üçlü formatta bir deklarasyon imzalamışlardır. Trabzon Deklarasyonu adlanan bu belge çok boyutlu ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli bir kilometre taşı olarak yorumlanmıştır. Bu belge, “*doğrudan güvenlik konularını merkeze almasa da istikrar ve barış vurgusu güvenlik ilişkilerinin üçlü formatının habercisi olmuştur.*”²³⁶ 2014’e gelindiğinde ise ortak askeri tatbikatlar için Nahçıvan’da bir anlaşma imzalanmıştır.

2015’te ise ilk defa ülkelerin Silahlı Kuvvetler Komutanları toplantılar yapmaya başlamış ve ortak tatbikatlar gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl tatbikatın sonuçları Savunma Bakanları tarafından ortak şekilde değerlendirilmiş ve savunma ile ilgili iş birlikleri tartışılmıştır. 2016’da üç ülkenin bir arada olduğu bir tatbikat düzenlenmeye karar verilmiştir ve Gabele’de yapılacak tatbikat askeri düzeyleri yükseltmeyi amaçlamaktadır. 2016 yılının aralık ayında Gürcistan Savunma Bakanı Levan Izoria, Bakü’ye ziyarette bulunarak Gürcistan ve Azerbaycan arasında NATO kapsamındaki savunma alanında pek çok iş birliği belgesi imzalanmıştır.²³⁷

2017’de, Tiflis yakınlığında üç ülkenin askeri birlikleri Kafkas Kartalı Tatbikatı yapmıştır. 2018’de, gerçekleşen 6. Savunma Bakanları Zirvesi’nde savunma sanayide ileriye dönük projeler konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bugün, üç devlet arasındaki iş

²³⁵ Yalçın Sarıkaya, “Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan Üçlü İlişkilerinin Savunma İşbirliği Boyutu”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:64, 2019 (ss.585-597), s. 591.

²³⁶ “Dışişleri Bakanı Sayın Ahmet Davutoğlu’nun Trabzon’da Düzenlediği Basın Toplantısı, 9 Haziran 2012”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-trabzon_da-duzenledigi-basin-toplantisi_9-haziran-2012.tr.mfa, (Erişim tarihi: 06.10.2023).

²³⁷ Sarp Özer, “Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye Savunma Bakanları bir araya geldi”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/-azerbaycan-gurcistan-ve-turkiye-savunma-bakanlari-bir-araya-geldi/1502223>, (Erişim tarihi: 12.10.2023).

birliğinin saygı çerçevesinde ilerlemesi uzun vadede bir stratejik ortaklık tanımını doğurmuştur. Öyle ki Ermenistan'ın Güney Kafkasya'daki bu iş birliğinin içinde bulunmamasının sebebi şüphesiz ki toprak bütünlüğüne olan saygıyı göstermemesidir. Üçlü iş birliğinin en büyük motivasyonunun bölgedeki enerji ve ticaret yollarının güvenliği hususunda ortak karar mekanizmasının çalışır durumda olmasıdır. Üçlü güvenlik iş birliği yaklaşımında bazı hususlara dikkat çekmektedir. Örneğin, Gürcistan savunma alanındaki çalışmalarını NATO ve Avro-Atlantik ilişkiler üzerinden eşgüdümlü olarak sürdürmeye önem vermektedir. Türkiye birkaç kez “bu ilişkilerin bölgesel, kendine özgü ve ‘birilerine karşı’ nitelikte olmadığına” dikkat çekmeye çalışmıştır.²³⁸

Bu üçlü iş birliği bölgede en çok Ermenistan'ı rahatsız etmektedir. Fakat tepki çekmemek adına çok fazla dile getirmediği bir konu olarak kalmıştır. Üçlü iş birliğinin aynı istikrar ile ilerlemesi örnek bir bölgesel güvenlik birliği olarak tanınmaktadır. Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'ın arasındaki iş birliğinin temel unsurları güvenlik ve dış politika unsuru olarak temellenmiştir ve ekonomik istikrar hedefleyen, barış düzenini oluşturan, bağımsızlıklara ve toprak bütünlüklerine saygılı bir nitelik arz etmektedir. Bu doğrultuda üç ülke arasında iş birliği, Kafkasya'da çok boyutlu iş birliğini öngören stratejik boyutlara sahip bir işbirliği girişimi ve mekanizmasıdır. Somut projelerle desteklenen, uzun soluklu ve hedefe yönelik bu girişim, Kafkasya'yı özellikle Batı dünyasıyla ilişkilendirmekte, demokratik, çoğulcu ve refah içinde bir bölge yaratılmasını hedeflemektedir.²³⁹

Bölgesel olarak siyasal, ekonomik ve ticari iş birliği ile bütünleşen faaliyetler bir proje oluşturmuştur. Bildiri metninde aynı zamanda demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları, serbest pazar ekonomisi, ülkelerin egemenlikleri ve toprak bütünlüklerine verilen öneme” özel vurgu yapılırken “Kafkasya'daki anlaşmazlıkların bu ilkeler doğrultusunda barışçıl yollarla çözüme ulaştırılması için girişimlerde bulunulacağı” ifade edilmiştir.”²⁴⁰ Dönemin Türkiye Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, üçlü

²³⁸ Yalçın Sarıkaya, “Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan Üçlü İlişkilerinin Savunma İşbirliği Boyutu”, s. 594.

²³⁹ Mitat Çelikpala, Cavid Veliyev, “Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği”, *Kadir Has Üniversitesi Policy Brief*, 2015, (ss. 2-25), s. 9.

²⁴⁰ Mitat Çelikpala, Cavid Veliyev, “Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği”, s. 9.

işbirliğinin sadece bu üç ülke arasında büyük bir işbirliği potansiyeli doğurmadığını, aynı zamanda Avrasya'nın en önemli hatlarını bulduğunu vurgulamıştır.²⁴¹

Trabzon Deklarasyonu ile başlayan süreç ilerleyen dönemlerde değişik şehirlere düzenlenen zirvelerle devam ettirilmiştir:

8 Haziran 2012 tarihli Trabzon Deklarasyonu, 28 Mart 2013 tarihli Batum Ortak Bildirisi dışişleri bakanları düzeyinde imzalanmıştır. 19 Şubat 2014 tarihinde Gence'de düzenlenen dışişleri bakanları zirve toplantısında 'Üçlü Sektörel İşbirliğine İlişkin 2013-2015 Eylem Planı'nda yeni işbirliği mekanizmalarının hayata geçirilmesinin önemi vurgulanmıştır. 10 Aralık 2014'te Kars'ta imzalanan bildiri üç devlet daha önce gösterdikleri ittifak iradesini bir kez daha deklare etmişlerdir. Ardından zirvelerin beşincisi 9 Şubat 2016'da Tiflis'te, altıncısı 6 Eylül 2017'de Bakü'de, yedincisi ise 29 Ekim 2018'de İstanbul'da düzenlendi. Sekizinci üçlü toplantı 23 Aralık 2019'da Tiflis'te düzenlenmiştir. Bu toplantıda Trabzon Deklarasyonu, Batum Ortak Bildirisi, Gence, Kars, Tiflis, Bakü ve İstanbul deklarasyonlarında yer alan taahhütlerin hem siyasi diyalogun hem de belirli üçlü projelerin uygulanması açısından önemli bir platform olarak önemi müzakere edilmiştir.²⁴²

II. Karabağ Savaşı sırasında Türkiye'nin destekleri ve Gürcistan'ın bu olaya olan tutumu üç ülkenin iş birliğini daha da güçlendirmiştir. Zengezur Koridoru'nun açılması ile birlikte bir ticari yolun daha açılması üçlü iş birliği tarafları için önemli bir gelişme olarak nitelendirilmektedir.

3.9. Nahçıvan Beyannamesi

Türk Dünyasında iş birliğinin tesisine ilişkin gelişmeler Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından başlamıştır. Bu yolda gerçekleştirilen ilk etkinlik 1992'de Ankara'da düzenlenmiş Türk Zirvesi olarak düzenlenmiştir. Karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi, ayrıca Türk Dünyası düşüncesinin fikriyattan eyleme dönüştürülmesi süreci periyodik olarak düzenlenen zirvelerle ilerlemiştir. 21 Ekim 1996 Taşkent Zirvesi'nden itibaren etkinlik, "Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi" olarak düzenlenmiştir. Fakat sonraki dönemde yaşanan siyasi, bölgesel ve uluslararası dönüşümlere paralel olarak zirvelerin düzenlenmesinde bazı sorunlar yaşanmıştır. Nitekim 2001 yılından sonraki süreçte beş sene boyunca bu zirveler kesintiye uğramış ve nihayetinde 2006'da yapılan Antalya'da yeniden düzenlenmiştir. İş birliği sürecine kırılma noktası teşkil eden gelişmeler 2000'li yılların başlarında Özbekistan'ın

²⁴¹ "T.C. Dışişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanı Sn. Ahmet Davutoğlu'nun, Azerbaycan Dışişleri Elmar Memediyarov ve Gürcistan Dışişleri Bakanı Grigol Vashadze ile Ortak Basın Toplantısı", https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sn_-ahmet-davutoglu_nun_-azerbaycan-disisleri-elmar-memediyarov-ve-gurcistan-disisleri-bakani-grigol-vashadze-il.tr.mfa, (Erişim tarihi: 12.11.2023).

²⁴² Ali Asker, Tuğba Ünal, "Müstəqillik dövründə Gürcüstanda milli dövlət quruculuğu, islam siyasəti və regional əməkdaşlıq", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, 2020, (ss. 125-139), s. 136.

uyguladığı dışa kapalı siyaset, ayrıca Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde baş gösteren belli sorunlardan kaynaklanmıştır. Zaten Türkiye'ye sığınan muhalif lider Muhammed Salih'in Özbekistan tarafından geri istenmesi talebi Ankara yönetimince kabul edilmediğinden dolayı ikili ilişkilerde bir gerginlik de söz konusuydu. 1999'da Taşkent'te İslam Kerimov'a düzenlenen suikastın ardından Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde ciddi kırılma yaşanmıştır.²⁴³ Bu gelişmeler sonucunda 2000'li yıllarda bölgedeki radikal İslamî terörün ve devrimlerin Özbekistan'a sıçrayacağından endişe eden İslam Kerimov, sıkı devlet düzeni ilkesini benimserken²⁴⁴ Türkiye'ye karşı suçlayıcı söylemlerde bulunmuştur. Bunun yanı sıra Türkmenistan ise Birleşmiş Milletler nezdinde imzaladığı Tarafsızlık Anlaşması onun süreçten çekilmesine neden olmuştur. Böyle bir durumda iş birliği süreci Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye devlet başkanları düzeyinde devam ettirilmiştir. Bu bağlamda ekonomiden kültüre kadar geniş yelpazede tesis edilen önemli iş birliği aşamaları gerçekleştirmişlerdir.²⁴⁵

Bu süreçte örgütün adı Bakü Zirvesi'ne (8 Nisan 2000) kadar "Türkçe Konuşan Ülkeler", bu zirveden sonra ise "Türk Dili Konuşan Ülkeler" olarak anılmaya başlamıştır.²⁴⁶

Bu süreçte gelişen ortak siyasi irade ve iş birliği sonucunda, 3 Ekim 2009'da Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi"nin kurulmasına dair Nahçıvan Anlaşması'nı²⁴⁷ imzalamışlardır.²⁴⁸

Anlaşmanın 2. maddesinde örgütün kuruluş amaç ve görevleri belirtilmiştir. Söz konusu maddede bu amaç ve görevler taraflar arasında karşılıklı güvenin, dostluk ve iyi

²⁴³ Özbekistan'ın dış politikası ve liderler konusunda bkz: Ali Asker, "Özbekistan Cumhuriyeti: Dış Siyasette Yön Arayışları ve Dönüşüm Eğilimleri (1991-2021)", *Modern Dünyada Türk Cumhuriyetleri* (Editör: Baybarshan Ali Kazancı), Nobel Yayınları, Ankara 2023 (ss. 189-210).

²⁴⁴ Çiğdem Balım, Y.Emre Gürbüz, O'zbekiston Respublikasi: Özbek Modeli', İçinde: *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar- Türkiye İlişkileri* (Editörler: Ayşegül Aydıngün-Çiğdem Balım), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012 (ss. 221-311), s. 233-234.

²⁴⁵ Mustafa Bıyıklı, "Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri", İçinde *25 Yıllık Tecrübenin Ardından Türk Keneşi Bünyesindeki Ülkelerde Ortak Etkinlikler ve İşbirlikleri*, (Ed. Yunus Emre Gürbüz), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2018, (ss. 9-120), s. 15; Kürşad Zorlu, "Türk Konseyi Tarihi Bir Dönüm Noktasında", TURPAV, <http://turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/turk-konseyi-tarihi-bir-donum-noktasinda.html>, 21.09.2019, (Erişim tarihi: 20.11.2021).

²⁴⁶ Pelin Musabay Baki, "Avrasya- Türk Konseyi," *Bilge Strateji*, Cilt:6, Sayı:11, 2014, (ss. 141-147), s. 145.

²⁴⁷ "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması", 15/7/2010 tarihli 27642 sayılı *T.C. Resmi Gazete*, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100715-2-1.pdf>, (Erişim tarihi: 22.10.2021).

²⁴⁸ Türkmenistan Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov imza atmamıştır. Pelin Musabay Baki, s. 146.

komşuluğun güçlendirilmesi, bölgede ve dünya genelinde barışın sağlanması, güvenlik ve emniyetin güçlendirilmesi, siyasi, ticari ve ekonomik konular ile kanunu uygulama, çevre, kültür, bilimsel teknik, askerî teknik, eğitim, enerji, ulaştırma, kredi ve finans alanları ve ortak çıkarları ilgilendiren diğer alanlardaki etkin bölgesel ve ikili iş birliğinin teşvik edilmesi, ..., vs. şeklinde sıralanmıştır.²⁴⁹

Nahçıvan Anlaşması'nın imzalanması Türk Dünyasında var olan iş birliğinin daha ileri düzeye, entegrasyon sürecine taşıyacak olan önemli bir belge olarak karakterize edilebilir. Belgenin, Nahçıvan'da imzalanması ve bu vesileyle “Nahçıvan Anlaşması” adını taşıması da Türk Dünyası birliğini simgeleyen son derece önemli bir mesaj olarak yorumlanabilir. İlerleyen süreçlerde gerek uluslararası sistemde yaşanan gelişmeler gerekse bölgesel değişim ve dönüşümler Nahçıvan Anlaşmasında belirlenen hükümlerin gerçekleşmesi, iş birliğinin daha ileri düzeylere taşınması bakımından etkili olmuştur. Bu bağlamda II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın galip gelmesi örgütün moral ve motivasyonun artmasına vesile olmuştur. Örgütün kurumsallaşması sürecinde yaşanan en önemli gelişmelerden biri “Türk Konseyi” adının “Türk Devletleri Teşkilatı” (TDT) olarak değiştirilmesidir. Bu gelişme sadece sembolik olmayıp üye ülkelerin her birinin “Türk Devleti” olduklarını tüm dünyada tescillendirmesi anlamına gelmektedir.²⁵⁰ Tarafsızlık statüsüne sahip Türkmenistan'ın gözlemci statüsü ile TDT zirvelerine katılması, “üye ülkeler arasında yakın, orta ve uzak vadede ele alınan çeşitli iş birliği proje ve faaliyetlerini içeren kapsamlı bir Sonuç Bildirisi ile güçlü iş birliği şekillendirecek “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” isimli belgenin kabulü” Türk Dünyasında iş birliği ve entegrasyon süreçlerinin ilerlemesi bakımından önemli gelişmeler olarak değerlendirilebilir.²⁵¹

²⁴⁹ “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması”, *T.C. Resmi Gazete*.

²⁵⁰ Kürşad Zorlu, “Artık Türk Devletleri Teşkilatı var! Peki hangi kararlar alınacak?”, *Habertürk*, 12.11.2021, (Erişim tarihi:15.11.2021), <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursad-zorlu/3250984-artik-turk-devletleri-teskilati-var-peki-hangi-kararlar-alinacak>

²⁵¹ Sedanur Şeyban, Türkiye'nin Orta Asya Türk Devletlerine Yönelik Politikaları: İki Taraflı ve Çok Taraflı İlişkilerde Dönüşen İş Birliği, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022, s. 87-88.

SONUÇ

Bir devletin bağımsızlık süreci o devletin tarih boyunca yaşamış olduğu içtimai, siyasi, ekonomik ve kültürel dönüşümlerden soyutlanarak incelenemez. Özellikle işgal ve sömürge rejimleri altında yaşayan toplumların devletleşme süreçleri bahsi geçen dönüşümlerin nasıl bir seyir izlediği bakımından ilgi çekicidir. Azerbaycan ülkesi sınırları içinde tarih boyunca çeşitli devletler şekillenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu devletlerin beşerî unsuru olan halkların tarihi ve kültürel gelişim aşamaları değişik dönemlerde farklı şekilde tezahür etmiştir. Günümüz Azerbaycan'ın tarih yazılımı Sovyet döneminden beri süregelen coğrafya temelli bir yöntem üzerinden devam etmektedir. Bu yüzden Azerbaycan sınırları içinde var olan tüm devletler tarih kitaplarında birer Azerbaycan devleti olarak belirtilmektedir. Fakat tez çalışmasının konusunu oluşturan Azerbaycan devleti ve bu devletin dış politikasına yön veren temel belgelerden bahsederken 1918'de Rusya'nın sömürgesinden kurtularak bağımsızlığını ilan etmiş ve 23 ay yaşamış olan Azerbaycan Cumhuriyeti kastedilmektedir. Nitekim günümüz Azerbaycan devleti bahsi geçen bu devletin hukukî ve siyasi açıdan bir devamıdır. Dolayısıyla Azerbaycan Cumhuriyeti 1918'de kurulmuş olup, 23 ay sonra Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiş, böylelikle bağımsızlığı yetmiş sene boyunca kesintiye uğramıştır. İşte dış politikadan bahsederken Azerbaycan'ı bu şekilde, tarihi açıdan bir bütün olarak ele almak son derece önemlidir.

Bir devletin teşekkül tarihinden bahsederken, modernleşme, kimlik arayışı ve ulus inşa süreçleri gibi kavramların yanı sıra, o devletin gelişim evrelerinde karşılaştığı olaylar ve olguların da kuramsal ve kavramsal açıdan irdelenmesi gerekmektedir. Bu anlamda, tez çalışmasının birinci bölümünde yer alan kavramların teorik yönden açıklanması Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi tarihinde yaşamış olduğu olaylarla doğrudan ilgilidir. Azerbaycan devletinin beşerî unsurunun "Azerbaycanlı" olarak tanınması doğru bir yaklaşım olmasının yanı sıra, kurucu unsurun kültürel kimliği ve nüfusun çoğunluğunu teşkil eden kimlik Azerbaycan Türkleridir. Azerbaycan'ın 1828 Türkmençay Antlaşması sonucunda parçalanmasının ardından Kuzey Azerbaycan Türkleri Rusya İmparatorluğu tebaası olarak bir sömürge halk olarak varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılın da ortalarından başlayarak Azerbaycan Türklerinin aydınlanma süreci 20. yüzyılın başında milletleşme süreci bakımından bir zemin oluşturmuştur. O zamana kadar gelişen kültürel milliyetçilik siyasi milliyetçiliğe

evrilerek 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla neticelenmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucu belgesi İstiklal Beyannamesi veya Misak-ı Milli adıyla tanımlanan belgedir. Birinci Cumhuriyet döneminde herhangi bir anayasa kabul edilemediği için cumhuriyetin mevzuatı bu belge üzerinden oluşarak gelişmiştir. Giriş kısmı ve altı maddeden oluşan bu belgenin birinci ve üçüncü maddeleri Azerbaycan Cumhuriyeti'ni uluslararası hukukun bir süjesi olarak sunarken bütün milletlerle, özellikle komşu olduğu millet ve devletlerle iyi ilişkiler kurmaya azimli olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla bu belge cumhuriyetin kuruluş ilkelerini belirlerken dış politika ile ilgili ilke ve normları da beyan etmiştir. 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti bir taraftan ülkenin iç sorunlarıyla uğraşırken diğer taraftan kendini uluslararası sisteme entegre etmeye, ayrıca tanınmasını sağlamayı çalışmış ve bu yolda yoğun çaba sarf etmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 11. Kızıl Ordu tarafından işgal edildikten sonra Azerbaycan'ın yönetimi tamamen Moskova'ya bağlanmıştır. Başlangıçta görece serbest hareket eden ve aynı zamanda dış politika tasarrufunda bulunmaya çalışan Azerbaycan Cumhuriyeti kısa süre sonra dış politika hariç hak ve yetkilerinin önemli kısmını Moskova'ya devretmiştir. Bu süreç, bir devretme sürecinden ziyade Azerbaycan'ın egemenliğinin Rusya tarafından gaspı olarak yorumlanmalıdır. Nitekim Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına kadarki süre zarfında Azerbaycan Cumhuriyeti dış politika konusunda herhangi bir girişimde bulunamamıştır. Doğrusu böyle bir girişimde bulunacak herhangi bir hak ve yetkiye sahip olmamıştır. Bu bağlamda Sovyet döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti egemen bir devlet olma niteliğinden yoksun olduğu gibi onun, Moskova'nın direktifleriyle hareket etmesi dışında herhangi bir seçeneğe sahip değildi.

1985'te Sovyetler Birliği'nde başlatılan perestroyka ve glasnost politikaları SSCB'yi ayakta tutan ilke ve normlara aykırı olduğu için herhangi bir başarılı sonuç doğurmamış bilakis Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına yol açmıştır. O dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti de diğer ülkeler gibi bağımsızlığını ilan etme şansı yakalamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci Ermeni saldırganlığı ve Ermenistan'ın işgali ile paralel şekilde yürümüştür. Moskova yönetiminin Ermenilere vermiş olduğu destek Azerbaycan toplumu tarafından ciddi itirazla karşılanırken ülke yönetimi halkın

baskısıyla birtakım adımlar atmıştır. 1989 yılında kabul edilen Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Egemenliği Hakkında Azerbaycan SSC Anayasal Kanunu'nun kabul edilmesi bu anlamda önemli bir gelişme olmuştur. Fakat bu belge Azerbaycan'ı bağımsız bir ülke olarak değil Sovyetler Birliği sınırları içinde egemenlik haklarına sahip bir Cumhuriyet olarak tanımlamıştır. Bu belgede Azerbaycan dış politikasını ilişkin bazı hükümler yer almıştır. Egemenlik hakkında anayasal kanunun kabul edilmesi ilerde bağımsızlık bildirisini ve bağımsızlık hakkında anayasal kanunun kabul edilmesine zemin hazırlamıştır.

Kuşkusuz bağımsız Azerbaycan döneminde kabul edilen en önemli belge "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Aktı" olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucu belgesi olması hasebiyle bu Akt, o dönemde yürürlükte olan anayasadan daha üstün güce sahibiydi. Akt'ta halk, devlet, ekonomik ilişkiler, siyasi ilişkilerin temel ilke ve normları belirtilirken, bu hükümler arasında "Azerbaycan halkı bağımsız, laik, demokratik, üniter bir devlet yaratır, bu devletin egemenlik gücü iç konularda yalnızca kanunla, dış konularda ise yalnızca halkın özgürce kabul ettiği anlaşma ve anlaşmalardan doğan hükümlerle sınırlıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliği devredilemez ve onun tüm topraklarını kapsamaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti, kendi topraklarında kullanılan egemenlik haklarını hiçbir şekilde başka devletlere veya devlet birliklerine devretmez" hükmü yer almıştır.

Böylece iç konularda olduğu gibi dış politika konusunda da egemen ve bağımsız bir politikanın izleneceği vurgulanmıştır. 1995 yılında kabul edilen yeni anayasada insan hakları, temel hak ve özgürlükler, devletin yapısı ve işleyişini belirleyen hükümler arasında dış politikayı yön veren normlar da yer almaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık döneminde dış politikaya yön veren çok sayıda iki taraflı ve çok taraflı antlaşmalar imzalanmıştır. Bağımsızlık süresi boyunca Azerbaycan dış politikasının en temel konusu Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali meselesi olmuştur. Bu sorunun ortaya çıkmasından başlayarak bugüne kadar geçen süre zarfında Ermenistan'ın işgalci ve istikrarı bozucu faaliyetlerini durdurulması istikametinde Azerbaycan tarafından uluslararası platformlarda yoğun diplomatik faaliyetler sürdürülmüştür. Ermenistan'ın bölgede bir tehdit unsuru olması, Türkiye ve Azerbaycan'a karşı cephe alması Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin ilerlemesini zorunlu kılmıştır. II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan ordusunun

başarılı harekâtı sonucunda mağlup edilen Ermenistan, Üçlü Bildirinin imzalanması Azerbaycan karşısında yenildiğinin bir itirafı idi. 1991'den beri yükselen bir çizgide devam eden Türkiye Azerbaycan ilişkileri 2010 yılında stratejik ortaklık seviyesine yükselirken II. Karabağ savaşının ardından daha ileri boyuta-müttefiklik düzeyine taşınmıştır.

Azerbaycan dış politikasının önemli istikametlerinden birisi bölgesel iş birliğidir. Sovyet sonrası dönemde bu alanda geliştirilen başarılı projelerden birisi Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında kurulan üçlü ortaklıktır.

Azerbaycan'ın bir diğer dış politika istikameti ise Türk devletleriyle geliştirilen ortaklıktır. Türk dünyasını oluşturan devletlerin arasında ortak dil, tarih ve kültür bulunması bu devletlerin arasında Türk Konseyi'nin oluşumuna yol açmıştır. 1992 yılında Nahçıvan Anlaşması ile temelleri atılan örgüt, Türk devletleri arasındaki dayanışmanın önemini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- 18 Ekim 1991 tarih ve 222-XII sayılı “Azərbaycan Respublikası Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiyaya Aktı, <http://www.e-qanun.az/framework/6693#>, (Erişim tarihi: 25.12.2016).
- 28 May 1918: *Azərbaycan Cümhuriyyəti İstıqlalının Birinci Sene-i Devriyesi*, Bakı, 1919
- Abbasova Oksana “1920-1922-ci İllərdə Azərbaycan SSR-nin Xarici Ölkələrlə İqtisadi Əlaqələrində Konsessiyanın Rolu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı:1, 2023, (ss.394-409).
- Abdurahmanlı Elvin, Egemen Bağış, “Diplomasi Tanımı ve Uluslararası Konjunktürde Mevcut Olan Diplomasi Türleri”, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2021, (ss. 140-160).
- Ağaoğulları Mehmet Ali vd., *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, (Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Ağaoğulları Mehmet Ali, “Fransız Devrimi'nin İlk İki Yılında Cumhuriyet Tartışmaları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 3, 2003, (ss. 1-34).
- Akbulut İlhan, “Devlet, Unsurları ve Kişiliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 111, Sayı: 219, 2015, (ss. 159-178).
- Akçam Zekeriya, “Tek-Kutupluluk Altında Mütteliklik Politikası: Mütteliklik Güvenlik İkilemi Üzerine Teorik Bir Yaklaşım”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 2023, (ss. 1-12).
- Akgül Nazife Selcen, “Barış Çalışmaları: Başlangıçtan Günümüze Değişimi”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2015, (ss. 85-106).
- Akıncı Abdulvahap, “Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite/Ulus (Millet) İlişkisi”, *İnsan ve İnsan*, Cilt: 6, Sayı: 21, 2019, (ss. 413-430).
- Aleskerov Alesker, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasal Rejim Değişimleri*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2007.
- Alizade Oder, *Azərbaycan'da Erken Türk Tarihi Anlayışı* (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2019.

- Alizadeh Naseraddin, “Rol Kuramı Açısından İran’ın I. Karabağ Savaşı’ndaki Dış Siyaseti”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı:69, 2021, (ss.103-139).
- Altundaş Mehmet, “Anayasanın 90. Maddesinin Son Fıkrasına Eklenen Hükümle Birlikte Anayasa ile Yargı Dönemi dışında Tutulan İşlemlere Karşı Yargı Yolu Açılabilir mi?”, *Yasama*, Sayı: 2, Temmuz-Ağustos-Eylül, 2006, (ss.75-91).
- Arayancan A., Karakoyunlu Hanedan Üyelerinin Dini Eğilimleri, İçinde: Orta Çağ’da Din ve Devlet, (Editör: Ayşe Atıcı Arayancan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, (ss. 135-152).
- Arzumanlı Vaqif, Nazim Mustafa, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya. soyqırım. qaçqınlıq*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu, “Qartal”, Bakı, 1998,
- Asker Ali, “Azerbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi”, Prof. Dr. Turgut Önen’e Armağan (Yayına hazırlayanlar: Mehmet Turhan, Emel Badır, Gamze Turan Başara), *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı 2, Yıl: 2016.
- Asker Ali, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları)”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, 2021, (ss. 1- 41),
- Asker Ali, “Azerbaycan’da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) Ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 75, 2015, (ss. 536-546).
- Asker Ali, “Egemenlik, Adalet ve Devletin Pozitif Yükümlülükleri Bakımından Azerbaycan’ın Anti-Terör Operasyonunun Önemi”, III. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı (Editörler: Vefa Kurban, Hamit Özman), 23 Kasım 2023, Ege Üniversitesi TDAE, İzmir, 2023
- Asker Ali, “Özbekistan Cumhuriyeti: Dış Siyasette Yön Arayışları ve Dönüşüm Eğilimleri (1991-2021)”, *Modern Dünyada Türk Cumhuriyetleri* (Editör: Baybarshan Ali Kazancı), Nobel Yayınları, Ankara 2023 (ss. 189-210).
- Asker Ali, Ayan Serap Bozpolat, “Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması”, *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim yayınevi, Konya 2016.
- Asker Ali, Neslihan Kibar Önder, “Karadağ’da Ulus-Devlet İnşası: Etnografi, Kültür ve Semboller Üzerinden Yorumlama”, *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4 Sayı: 2, 2022, (ss. 129-176).

- Asker Ali, Sedanur Şeyban, "Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:7 Sayı:1 2021, (ss. 34-50).
- Asker Ali, Ünal Tuğba, "Müstəqillik dövründə Gürcüstanda milli dövlət quruculuğu, islam siyasəti və regional əməkdaşlıq", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, 2020, (ss. 125-139),
- Attar Aygün, "Karabağ Sorunu ve Çözüm Arayışları", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* (22-24 Ekim 2003), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 107-133; <http://politika.dum.lupinar.edu.tr/attar73.doc>. (Erişim tarihi: 25.03.2010).
- Aydemir Emrah, Dış Politikada Stratejik Bir Değer Olarak Yumuşak Güç Unsurunun Medyada Kullanımı: Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'nin Kamu Diplomasisinde Medyanın Kullanımının Karşılaştırılması, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2015.
- Aydoğan Zeynep, Uygur Türklerinde Modernleşme, Kimlik ve Ulus İnşası, (Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2023.
- Azarkan Ezeli, "Devletlerin Tanınması ve 1933 Montevideo Sözleşmesi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Cilt: 15, Sayı: 4, 2016, (ss. 1055-1068).
- "Azerbaycan – Türkiye Stratejik İşbirliği Antlaşması", <https://hukukbook.com/azerbaycan-turkiye-stratejik-isbirligi-antlasmasi/>, (Erişim tarihi: 06.07.2023).
- Azərbaycan gazetesi*, 28 Mayıs, 1919, No-110.
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*, http://www.e-qanun.az/framework/897#_edn66, (Erişim tarihi: 12.12.2021).
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, <https://e-qanun.az/framework/897>, Erişim tarihi:25.12.2023.
- Azərbaycan tarixi* (İqrar Əliyevin redaktorluğu ilə), "Elm", Bakı, 1993.
- Azərbaycan tarixi*, 7 cildə, VI c. (Nisan 1920- Temmuz 1941), Bakı, "Elm", 2008.
- "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Suverenliyi Haqqında" Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaya Qanunu, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/9094/cild/14>, (Erişim tarihi:12.12.2023).
- "Azerbaycan, Avrupa Konseyi ve AİHM'den çekiliyor, 01.02.2024, <https://www.sozcu.com.tr/azerbaycan-avrupa-konseyi-ve-aihm-den-cekiliyor-p19622>, (Erişim tarihi: 02.02.2024).

- “Azerbaycan: Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Fransa ve Ermeni lobisinin oynucağına dönüşü”, 25.01.2024, <https://sputniknews.com.tr/20240125/azerbaycan-avrupa-konseyi-parlamenterler-meclisi-fransa-ve-ermeni-lobisinin-oyuncagina-donustu-1080041099.html>, Erişim tarihi: 02.02.2024.
- Balım Çiğdem, Gürbüz Y.Emre, O’zbekiston Respublikasi: Özbek Modeli’, İçinde: *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar- Türkiye İlişkileri* (Editörler: Ayşegül Aydıngün-Çiğdem Balım), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012 (ss. 221-311).
- Bayramoğlu Alxan, “Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım əməlləri bədii ədəbiyyatda, *Ulduz* jurnalı, No, 10, 2001.
- Bayur Yusuf Hikmet, *Türk İnkilabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: III, Ankara, 1983.
- Bilgin Nuri, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994.
- Bünyadov Ziya, “Azərbaycan Parlamentinin son saatları: Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin sonuncu fəvqəladə iclası”, *Elm* qəzeti, 11 may 1991
- Caferov Nazim, Aslanlı Araz, “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 53, 2016, (ss. 239-260).
- Cannoly William E., *Kimlik ve Farklılık: Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, (Çev. Fermâ Lesizalın), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995,
- Canpolat Hasan, Gorbaçov: Son Sovyetler Birliği Liderinin Portresi, 20.09.2022, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/70144/gorbacov_son_sovyetler_birligi_liderinin_portresi, (Erişim tarihi:12.09.2023).
- Çağdaş Tülin, “Federal ve Üniter Devletlerin Yerinden Yönetim Birimlerinin Benzerlik ve Farklılıkları Açısından İncelenmesi”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2019, Cilt: 6 Sayı: 1, (ss. 161-180).
- Çelikipala Mitat, Veliyev Cavid, “Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği”, *Kadir Has Üniversitesi Policy Brief*, 2015, (ss. 2-25),
- “Dağlık Karabağ neden önemli, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun ne zaman ve nasıl başladı?”, BBC News Türkçe, 28.09.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54330024>, (Erişim tarihi: 12.05.2023).

- Dalbay R. Saim, Nazmi Avcı, “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, Sayı:1, 2018, (ss.17-39).
- “Dışişleri Bakanı Sayın Ahmet Davutoğlu’nun Trabzon’da Düzenlediği Basın Toplantısı, 9 Haziran 2012”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-trabzon_da-duzenledigi-basin-toplantisi_-9-haziran-2012.tr.mfa, (Erişim tarihi: 06.10.2023).
- Dönmez Kara Canan Öykü, Göç Bağlamında Uluslararası İşbirliği ve Türkiye’nin Politikaları, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Çanakkale, 2015.
- Əhali, Azərbaycan Halk Cumhuriyeti, <https://axc.preslib.az/az>, (Erişim tarihi: 12.05.2023).
- Əhmədov Elçin. “20 Yanvar – müstəqilliyə yol açan şərəf və qəhrəmanlıq salnaməsi”. 19.01.2021, https://azertag.az/xeber/Elchin_Ahmedov_20_Yanvar_Azərbaycan_tarixine_m_usteqilliyə_yol_achan_seref_ve_qehremanliq_salnamesi_kimi_yazildi-1390786, (Erişim tarihi: 22.12.2023).
- Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Türkiye, <https://ankara.mfa.gov.az/tr/content/101/diger-alanlarda-iliskiler>, (Erişim tarihi: 19.08.2023)
- Entegrasyon, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 09.10.2023).
- Ertuğrul Sevil, Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler Genel Sekreterlerinin Çözüm Önerileri, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul, 2012.
- Gözler Kemal, “Hukuk Açısından Monarşi ve Cumhuriyet Kavramlarının Tanımı Sorunu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 54, Sayı: 1, 1999, (ss. 51-62).
- Gülener Serdar, “Anayasa Yapımında Yeni Bir Paradigma; Kapsayıcı, Katılımcı, Uzlaşmacı Anayasa Yapımları ve Çeşitli Örnekler”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı:3, 2011 (ss. 199-224),
- Günal Vehbi Alpay, Koçyegit Mustafa, “Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve Sistemsel Bir Karşılaştırma”, *Akademik Hassasiyetler*, Cilt: 10, Yıl: 2023, (ss.219-252)
- Haglund David G., “Alliance”, *Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/alliance-politics>, (Erişim tarihi: 10.10.2023).

Hesenli Cemil, “Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)”, İçinde: *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan*, (Ed.: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, (ss. 227-256).

Heywood Andrew, *Siyaset*, Adres Yayınları, Ankara, 2015.

İbadov Adalet, Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2007.

İbişov Fəzail, *Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930)*, “Mütərcim”, Bakı, 1996

İbrahimli Fezail, “Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan’da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar”, İçinde: *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan*, (Ed.: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, (ss. 274-281),

İmanbeyli Vügar, “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADR) Dış Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9 (2), 2020.

İstiqlal Bəyannaməsi. AR Milli Kitabxana
http://anl.az/el/emb/Cumhuriyyet/istiqlal_beyennamesi.htm

İş birliği, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 09.10.2023).

İzzatov Elshan, Tarihten Günümüze Azeri-Ermeni İlişkilerinde Karabağ Sorunu, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006.

Kaboğlu İbrahim Ö., *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, 10. Bası, Legal Yayıncılık, İstanbul 2015.

Kakışım Can, “Liberalizm Çağında Barış Çalışmaları ve Demokratik Barış Vizyonu: Teorik Bir İnceleme”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 50, 2017, (ss. 27-44).

Kanlıdere Ahmet, “XIX ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 18, Ankara, 2002

Kapani Münci, *Politika Bilimine Giriş*, BB101 Yayınları, Ankara, 2016.

Karadut İsmail Cem, Federasyon/Konfederasyon Sapağında Avrupa Birliği: Avrupa Birliği’nin Ulus-Üstü Yapısına Dair Bir Değerlendirme, (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2009.

- Karataş Selçuk, Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi, (Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim dalı Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2009.
- Kay Sean, “What Is a Strategic Partnership?”, *Problems of Post-Communism*, Vol: 47, Issue: 3, (ss. 15-24).
- Kaya Emrah, “Ripeness Levels and Their Relations with the Success of the Negotiation Method: CPP-NPA, TTP, IRA”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 16, Sayı: 32, 2023, (ss. 293-314).
- Kaya Emrah, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Yeni Bir Sütun: Şuşa Beyannamesi”, *Ankasam*, <https://www.ankasam.org/turkiye-azerbaycan-iliskilerinde-yeni-bir-sutun-susa-beyannamesi/>, (Erişim tarihi: 06.07.2023).
- Keskin Karagöl Fahriye, Güvenikleştirme Siyaseti ve Çatışma Çözümleri Diplomasisi: 2002 Sonrası Türk Dış Politikası’nda İKBY ve Ermenistan, (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Sakarya, 2012.
- Kınık Hülya, “Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan: 2020”, *Karadeniz: 2020 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler*, (Editör: Özgür Tüfekçi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, SAM, Trabzon, 2021.
- Kıran Abdullah, “Uluslararası Hukukta Devletleri Tanıma ve Tanıma Teorileri”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 3, 2017, (ss. 923-945).
- Kimlik, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 14.05.2023).
- Kiraz Sami, “Uluslararası Arabuluculuğa Dair Değişen Yaklaşımlar ve Türkiye’nin Arabuluculuğun Dönüşümündeki Rolünün İncelenmesi”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2020, (ss. 227-238)
- Kutlu Aydoğan, Cumhuriyet Kavramı ve Türkiye’deki Evrimi, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011.
- Kürkçüoğlu Ömer, “Dış Politika Nedir? Türkiye’deki Dünü ve Bugünü”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 1980, (ss. 309-335).
- Mahmudova Gülnare, “Arabuluculuk Diplomasisi Bağlamında AGİT Minsk Grubu’nun Başarısız Eylemi – Başarılı Söylemi: Dağlık Karabağ Sorununa İlişkin 2-5 Nisan 2016 Tarihleri Arasındaki Açıklamaların Söylem Çözümlemesi”, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Sayı: 42, 2019, (ss. 207-215),
- Mehmetov İsmail, *Türk Kafkası ’nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Ötüken, İstanbul 2009
- Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991

- Məmmədov İ., Məmmədov Ç., *Azərbaycan tarixi, XX əsr-XXI əsrin əvəlləri: mühazirələr kursu*, Uniprint, Bakı, 2010
- Məmmədov İshaq, *Azərbaycan tarixi*, “Adiloğlu”, Bakı, 2005, s 20.
- Mert Erdoğan, “İdeal Devlet Modeli Önerisi”, *Alınları Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, Sayı: 4, 2018, (ss. 149-169).
- Mevlütöglü Arda, “2020 Dağlık Karabağ Savaşı’na Dair Askeri-Stratejik Gözlemler”, *Panorama*, 05.11.2020, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/11/05/2020-daglik-karabag-savasina-dair-askeri-stratejik-gozlemler/>, (Erişim tarixi: 21.08.2021).
- Mirişli Elşən, “Azərbaycanda 1920-1950-ci illər repressiyaları”, *Türkistan qəzeti*, 15.08.2023.
- Musabay Baki Pelin, “Avrasya- Türk Konseyi,” *Bilge Strateji*, Cilt:6, Sayı:11, 2014, (ss. 141-147).
- Mutlu Nilüfer, “Hanlıklardan Cumhuriyete Doğru Azərbaycan’ın Kısa Tarihi (1747-1920)”, *B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt; 37, Sayı: 1, 2018.
- Nəbibəyli Ziyadxan, *20 yanvar 1990-cu il faciəsi və fəxarəti*, “Adiloğlu”, Bakı, 2018,
- Nesirov Cemil, *Avrupa Konseyi – Azərbaycan İlişkileri (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2006.
- Niftaliyev İlgar, “Azərbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-20) Döneminde Karabağ ve Zengezur’la İlgili Mücadele”, *İRS Az*, 1(9), İlbahar 2014.
- Nuriyeva İradə, *Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan XXI. əsrin əvvəllərinədək)*, Bakı, “Mütərcim”, 2015
- Oğuz Ceren Uysal, E. Nur Sezek, “İç Çatışma Sonrası Kolombiya’da Barış İnşası Süreci”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 15, Sayı: 29, 2021, (ss. 337-358).
- Okandan Recai G., “Devletin Beşerî unsuru”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 13, Sayı: 4, 1947, (ss. 1282-1326).
- Okandan Recai G., “Devletin Fiziki unsuru: Ülke”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 14, Sayı: 1-2, 1948, (ss. 162-193)
- Oktay Efendiyev, *Azərbaycan Səfəvi Devleti (16. Yüzyıl)*, (Çeviren: Ali Asker), TEAS Press, İstanbul, 2018.
- Ordubadi Məmməd Səid, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi*, (Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və

- çapa hazırlayan, Əkrəm Bağirov), “Qafqaz” nəşriyyat evi, Bakı 2007.
- Ormanoğlu Hatice Derya, “Modern Devletin Bir Unsuru Olarak Egemenlik ve Uluslararası Ceza Mahkemesi”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (İNÜHFD)*, Cilt: 9 Sayı: 1, 2018, (ss. 245-274).
- Ovalı Ali Şevket, “Stratejik Ortaklık, Kriz ve Restorasyon: Türk-Amerikan İlişkilerinin Yörüngesine Kavramsal Bir Çerçeveden Bakmak”, *International Journal of Social Inquiry*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2019, (ss. 155-190).
- Ömərov Vahid, “Azərbaycanın Rusiya və İran arasında parçalanması- ‘Türkmənçay’ müqaviləsi”, *Səs qəzeti*, 19.10.2012, <https://sesqazeti.az/news/mia/317720.html>, (Erişim tarihi: 22.12.2023).
- Öner Şirin N. Aslı, “Barış İnşa Sürecinin Önemli Unsuru: Bosna-Hersek’te Yerlerinden Edilmişlerin Geri Dönüşü”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2013, (ss. 1-22).
- Özalp Görkem Ozan, “Avrasya Bölgesinin Stratejik Önemi ve Türkiye-Bölge Ülkelerin Savunma ve Güvenlik Alanlarında İlişkileri”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı:54, 2016, (ss. 596-617)
- Özdemir Cevdet, “Kimlik ve Söylem”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 2001, (ss. 107-122).
- Özdemir Durdu Mehmet, Kantar Gökmen, “Şuşa Beyannamesi’nin Önemi ve Olası Etkileri”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2023, (ss. 733-744)
- Özdemir Gülşah, ABD Ulusal Güvenlik Stratejileri Çerçevesinde Türkiye ile İttifak İlişkilerindeki Dönüşüm (2003-2016 Dönemi), (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi), Çanakkale, 2020.
- Özgül Muhammet, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:28, 2017, (ss. 383-400).
- Özeler Neslihan, “Siyasal Entegrasyon ve Avrupa Birliği Sürecinde Egemenliğin Dönüşümü”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi (TAAD)*, Sayı: 27, 2016, (ss. 793-814).
- Özer Sarp, “Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye Savunma Bakanları bir araya geldi”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/-azerbaycan-gurcistan-ve-turkiye-savunma-bakanlari-bir-araya-geldi/1502223>, (Erişim tarihi: 12.10.2023).
- Özkaya Ömer, “Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2020, (ss. 317-352).

- Özsoy Bahar, Aydemir Baş Fatma Betül, “Küresel Çözumsuzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ’da Minsk Grubu’nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 33, 2022, (ss.143-160).
- Pamuk Akif, *Kimlik ve Tarih: Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2014
- Polat Şakire, “Cumhuriyet Olgusunun Tarihsel Gelişimi”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 9, 2007, (ss. 97-118).
- Qasımlı Musa, *Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyə: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, (Çeviren: Ali Asker, Nurlana Mustafayeva), Atatürk Kültür Merkezî Başkanlığı, Ankara 2019.
- Rehimli Recep, “Azerbaycan Yönetim Sistemi”, <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/azerbaycan-ynetm-sstem-the-management-system-of-republic-of-azerbaijan.pdf>, (Erişim tarihi: 21.12.2023).
- Rehmanzade Şamil, “Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri Bağlamında Zakatala Sorunu”, İçinde: *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, (Ed.: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, (ss. 210-218).
- Renan Ernest, *Ulus Nedir?*, (Çev. Gökçe Yavaş), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Bakı, 1990.
- Rzayev Rameş, “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Teşekkül Aşamaları”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 2, Güz 2020.
- Sarı Yaşar, “Peace-Building as a Peace Operation”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Volume: 12, Issue: 25, 2011, (ss. 45-64).
- Sarıkaya Yalçın, “Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan Üçlü İlişkilerinin Savunma İşbirliği Boyutu”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:64, 2019 (ss.585-597).
- Smith Anthony D., *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Sohrabiabad H., “Akkoyunluların Mezhepsel Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, 2018, (ss. 203-224).
- Sunay Reyhan, “AB Bütünleşmesinin Biçimi Üzerine Farklı Yaklaşımlar: Konfederal Yaklaşım ve Bugünkü Yapılanma (II)”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2, 2016, (ss. 223-271).
- Süleymanov Mehman, *Gülüstan Müqaviləsi II Hissə*, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.
- Süleymanov Mehman, *Gülüstan Müqaviləsi I Hissə*, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.

- Sümer Gültekin, “Stratejik İş Birliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2010, (ss. 671-698).
- Şahin Enes, “Osmanlı’nın ‘Unutulmuş Son Diploması’ Zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1918)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 1-5 Ekim 2018, Ankara 2018, (ss. 79-98).
- Şahin Sevil, *Uluslararası Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk: Kıbrıs Sorununda BM Genel Sekreterlerinin Arabuluculuk Çabaları*, Orion Yayınları, Ankara, 2022.
- Şener Ayşe, *Türk Dünyasında Entegrasyon Süreçleri ve Kurumsallaşma*, (Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2021
- Şeyban Sedanur, *Türkiye’nin Orta Asya Türk Devletlerine Yönelik Politikaları: İki Taraflı ve Çok Taraflı İlişkilerde Dönüşen İş Birliği*, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022.
- Şimşek Sefa, “Günümüzün Kimlik Sorunu ve Bu Sorunun Yaşandığı Temel Çatışma Eksenleri”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2002, (ss. 29-39).
- Şöhret Mesut, “Uluslararası Hukukta Devletlerin Tanınmasının Hukuki Boyutu ve Tanınma ile İlgili Başlıca Normlar”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Sayı: 38, 2019, (ss. 63-88).
- Şüküroğlu Gıyas, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar* (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Türkiyat Araştırmaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2023.
- Şükürov Qiyas, “Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan’da İstiklâl ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)”, *İçinde: Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*, (Ed.: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- “T.C. Dışişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanı Sn. Ahmet Davutoğlu’nun, Azerbaycan Dışişleri Elmar Memedyarov ve Gürcistan Dışişleri Bakanı Grigol Vashadze ile Ortak Basın Toplantısı”, https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sn_-ahmet-davutoglu_nun_-azerbaycan-disisleri-elmar-memedyarov-ve-gurcistan-disisleri-bakani-grigol-vashadze-il.tr.mfa, (Erişim tarihi: 12.11.2023).
- Topçubaşov Alimerdan Bey, *Azerbaycan’ın Teşekkülü*, “Ahmediyye” matbaacılık şirketi, İstanbul, 1334/1918.

- Toprak Serap, Öztürk Ahmet, “Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Ankara, Cilt: 7, Sayı: 16, 2019.
- Tuncel Turgut Kerem, “Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020’de Patlak Veren Çatışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler”, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SINIR-HATTINDA-12-TEMMUZ-2020-DE-PATLAK-VEREN-CATISMA-VE-KARABAG-IHTILAFI-HAKKINDA-DEGERLENDIRMELER>, (Erişim tarihi: 09.12.2020).
- Tuncel Turgut Kerem, “Güney Kafkasya’da 2-5 Nisan 2016’da Yaşanan 4 Gün Savaşı”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016, (ss. 301-338).
- “Turkish parliament ratifies Turkish-Azerbaijani inter-governmental agreements”. Trend News Agency. 16 Temmuz 2014 tarihinde kaynağından arşivlendi, (Erişim tarihi: 27.03.2011).
- Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması”, 15/7/2010 tarihli 27642 sayılı *T.C. Resmi Gazete* , <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100715-2-1.pdf>, (Erişim tarihi: 22.10.2021).
- Türker Özgür, Soofizadeh Abdolvahid, “Gürcistan’ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması’ndan Ağa Muhammed Han’ın Tiflis Seferi’ne”, *Journal of History Studies*, Volume: 7, Issue: 3, September 2015, (pp. 149-165).
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında”, TCCB, <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf>, (Erişim tarihi: 06.07.2023).
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması”, *Resmi Gazete*, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528M1-30-1.pdf>, (Erişim tarihi: 04.10.2023).
- Uygun Oktay, “Avrupa ve Türk Anayasası: Temel İlkeler Yönünden Genel Bir Değerlendirme”, *Anayasa Yargısı*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2005, (ss. 1-7).
- Veliev Cavid, “Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinin 30 Yılı’nın Özeti”, *Kriter*, Cilt: 6, Sayı: 64, 2022, 14.01.2022, <https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-azerbaycan-diplomatik-iliskilerinin-30-yilinin-ozeti>, (Erişim tarihi: 22.12.2023).
- “XİN: Sülhün və təhlükəsizliyin təmini üçün Ermənistanın və onun yaratdığı qondarma rejimin törətdiyi terror aktlarının qarşısı alınmalıdır”, https://azertag.az/xeber/xin_sulhun_ve_tehlukesizliyin_temini_uchun_ermenista

nin_ve_onun_yaratdigi_qondarma_rejimin_torettdiyi_terror_aktlarinin_qarsisi_alinmalidir-2753059, (Erişim tarihi: 16.10.2023).

- Yanık Celalettin, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 20, 2013, (ss. 225-237).
- Yıldız Dursun, “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları I, “Ebü’s-Sâc Divdad b. Divdest”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 30, 1976.
- Yıldız Süleyman, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, *Millî Folklor*, Cilt: 19, Sayı: 74, 2007, (ss. 9-16).
- “Yukarı Karabağ’da 44 Günde Gelen Zafer; Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi”, Türkiye Cumhuriyeti, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2021, https://kulakver.iletisim.gov.tr/uploads/Yukar%C4%B1_Karabag%CC%86_Tu%CC%88m_Diller_Dikey_WEB.pdf, (Erişim tarihi:10.10.2023).
- Yüksel Cüneyt, Yüce Hamza, Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı’nı Sona Erdiren Ateşkes Andlaşması, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Cilt:80, Sayı:3, 2022, (ss.1021-1065).
- Zabunoğlu Gökçe, “Günümüzde Ulus-Devlet”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13 Sayı: 1, 2018, (ss. 535-559).
- Zabunoğlu Yahya Kâzım, *Kamu Hukukuna Giriş: Devlet (Tanım- Kaynak- Unsurlar)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.
- Zorlu Kürşad, “Artık Türk Devletleri Teşkilatı var! Peki hangi kararlar alınacak?”, *Habertürk*, Yayın Tarihi: 12.11.2021, <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursad-zorlu/3250984-artik-turk-devletleri-teskilati-var-peki-hangi-kararlar-alinacak>, (Erişim tarihi:15.11.2021).
- Zorlu Kürşad, “Türk Konseyi Tarihi Bir Dönüm Noktasında”, TURPAV, <http://turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/turk-konseyi-tarihi-bir-donum-noktasinda.html>, 21.09.2019, (Erişim tarihi: 20.11.2021).
- Декларация Совета Республик ВС СССР от 26.12.1991, <https://www.consultant.ru>, (Erişim tarihi: 15.11.2023).
- Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, 10.11.2020 <https://web.archive.org/web/20201111084724/http://kremlin.ru/events/president/news/64384>, (Erişim tarihi: 12.01.2022).

Мархулия Гурам, *Армяне в поисках Армении*, Издательство «Универсал», Тбилиси 2010

Тетвадзе Шота, Тетвадзе Отар, *Армяне в Грузии (с древних времён до сегодняшнего дня)*, Национальная Академия Грузии, Тбилиси, 2008

Шавров Николай, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. Санкт-Петербург, 1911.

ÖZGEÇMİŞ

Rashad NURİYEV, lise eğitimini Azerbaycan'da tamamladıktan sonra 2016 yılında Karabük Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde dört yıl örgün eğitim almıştır. Ardından 2021 yılında yine Karabük Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başlamıştır.